

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav románských studií

Bakalářská práce

Sarah Baroni

**Židovství a fašismus v díle Prima Leviho, Giorgia Bassaniho a
Elsy Morante**

Jewishness and fascism in works by Primo Levi, Giorgio Bassani and Elsa
Morante

Praha 2014

Vedoucí práce: PhDr. Mgr. Alice Flemrová, Ph.D.

Poděkování

Ráda bych poděkovala PhDr. Mgr. Alici Flemrové, Ph.D. za vstřícnost, ochotu a cenné rady, které mi byly velmi nápomocné při zpracování této bakalářské práce.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 28. července 2014

.....
Jméno a příjmení

Abstrakt

Cílem této práce je najít a důkladně rozebrat prvky židovství a fašismu v dílech Primo Leviho, Giorgio Bassaniho a Elsy Morante. Vybrali jsme klíčové romány těchto autorů, ve kterých je tematika židovství a fašismu nejvýznamněji přítomna. Poté jsme provedli jejich rozbor s důrazem na námi zkoumanou tematiku a následně je srovnali.

Nejprve jsme si stručně popsali politicko-historický kontext v Itálii po nástupu fašismu a v průběhu válečných let. Poté jsme se zaměřili na jednotlivé spisovatele, které jsme si nejprve představili v krátkých biografických úvodech, následně jsme zvolili reprezentativní díla, ve kterých jsme se zabývali jejich pojetím tematiky židovství a fašismu.

V závěru práce jsme provedli komparativní analýzu námi zkoumaných děl a zjistili jsme, že každý z autorů přistupuje k tématu židovství a fašismu specifickým způsobem, avšak povšimli jsme si i určitých analogií a podobností mezi jednotlivými autory. Poté jsme pro úplnost zmínili, jaké místo zaujímá tematika židovství a fašismu v kontextu celkové literární tvorby námi vybraných autorů.

Abstract

The aim of this thesis is to find and analyze thoroughly the elements of Jewishness and fascism in the writings of Primo Levi, Giorgio Bassani and Elsa Morante. We chose the key novels of these authors, where the topic of Jewishness and fascism is present most significantly. Then we made an analysis of these writings, we put emphasis on the topics examined by us and subsequently consequently we compared them.

At first we described briefly a political-historical context in Italy after the ascension of fascism and during the war years. Afterwards we focused on individual writers who we firstly introduced in short biographical prefaces and after that we chose the representative writings in which we followed up their conception of the topic of Jewishness and fascism.

In conclusion of the thesis we made a comparative analysis of the writings analyzed by us, and we found out that each of these authors had a specific attitude to the topic of Jewishness and fascism. Nevertheless, we noticed some analogies and similarities among the individual authors. For reasons of completeness, we mentioned what place the topic of Jewishness and fascism takes in the context of the total literary output of our chosen authors.

Klíčová slova: Židovství, fašismus, Itálie, Primo Levi, Giorgio Bassani, Elsa Morante

Keywords: Jewishness, fascism, Italy, Primo Levi, Giorgio Bassani, Elsa Morante

Obsah:

1. Úvod	8
2. Politicko-historický kontext	9
2.1 Vznik a vývoj fašismu v Itálii.....	9-10
2.2 Fašistická politika a válečná léta.....	10-11
2.3 Postavení židů ve fašistické Itálii.....	12-13
3. Primo Levi: Židovství jako přisouzený úděl.....	14
3.1 Životopis.....	14-15
3.2 Je-li toto člověk.....	16
3.2.1 Postoj k židovství.....	16-19
3.2.2 Víra jako otázka identity.....	19-20
3.2.3 Vyprávění jako duševní katarze.....	20-21
3.3 Když ne nyní, kdy?.....	22
3.3.1 Bojem k sebeurčení a svobodě.....	22-24
3.3.2 Alter-ego jménem Mendel.....	24-26
3.3.3 Partyzáanky.....	27-28
4. Giorgio Bassani: Za zdmi světa vzpomínek.....	29
4.1 Životopis.....	29-30
4.2 Zahrada Finzi-Continiů.....	31
4.2.1 Vzpomínám, tedy jsem.....	32-34
4.2.2 Dvě tváře židovské Ferrary a fašismus jako latentní hrozba.....	35-36
4.2.3 Finzi-Continiové v labyrintu svých samot.....	37-41
5. Elsa Morante: Vyprávění jako podvědomá nutnost.....	42
5.1 Životopis.....	42-43
5.2 Příběh v historii.....	44
5.2.1 „Malí“ lidé za „velké“ doby.....	44-46
5.2.2 Židovství jako podvědomá determinace.....	46-49
5.2.3 Kronika fašismu a války.....	49-50

6. Závěr.....	51-55
7. Riassunto.....	56
8. Seznam použité literatury.....	57

1. Úvod

Téma židovství a fašismu v díle Prima Leviho, Giorgia Bassaniho a Elsy Morante jsem si zvolila jednak proto, že mě židovská tematika obecně velmi zajímá, ale především pokládám za velmi zajímavé pozorovat různá uchopení zmíněných motivů v díle těchto tří vybraných autorů. Každý z nich totiž židovství ve své tvorbě reflektuje jedinečným způsobem, přičemž by se dalo říci, že nelehké období italského fašismu a druhé světové války představuje zčásti společného jmenovatele níže zkoumaných děl. Je rovněž pozoruhodné povšimnout si poměrně specifické společenské situace italských židů¹, která bývá někdy mylně ztotožňována se situací v nacistickém Německu.

V první části práce stručně nastíníme politicko-historický kontext Itálie ve fašistické epoše. Popíšeme vznik a genezi italského fašistického režimu, ale také jeho pád a konečné důsledky. Rozebereme rovněž postupný vývoj tehdejší situace italských židů.

Následující kapitoly budou věnovány jednotlivým autorům, které nejprve představíme v krátkých biografických úvodech, a poté provedeme analýzy klíčových románů, které jsme pro tento účel zvolili. V těchto analýzách se zaměříme především na to, jak Primo Levi, Giorgio Bassani a Elsa Morante reflektují židovství ve svých dílech, a jak se v nich projevuje téma fašismu. Pojednáme také o narativních postupech a dalších důležitých motivech rozebíraných románů.

V závěrečné části práce se budeme nejprve věnovat komparaci odlišných typů vypravěče v jednotlivých románech a pokusíme se odůvodnit jejich použití. Dokážeme, že volba vypravěče má velmi zásadní vliv na narativní strukturu a samotný obsah těchto děl. Poté srovnáme motivické aspekty románů, přičemž si budeme všimnout především analogií, ale také rozdílů v uchopení námi zkoumané tematiky. Zcela na závěr ještě zasadíme téma židovství a fašismu do kontextu tvorby Leviho, Bassaniho a Morante. Na základě toho zjistíme, jakým způsobem se dané téma jejich literární tvorbou prolíná, a do jaké míry je v jejich dalších dílech přítomno. Krátce se také zamyslíme nad důležitými návratnými motivy jejich tvorby, které mohou mít latentní spojitost s tematikou židovství.

¹ V této práci budeme slovo žid psát s malým písmenem, protože v tomto kontextu se nejedná o národní příslušnost v pravém slova smyslu. Italští židé se totiž z většiny považovali za Italy a jejich židovství pro ně představovalo pouze část identity.

2. Politicko-historický kontext

2.1 Vznik a vývoj fašismu v Itálii

„Není jednoduché definovat fašismus. Bylo to hnutí, systém, ale také muž. Mussolini byl nejdříve socialista, patřící k tomu extrémně demagogickému křídlu socialismu, populisticky revolučnímu, který v Itálii zaujal místo váhavého reformismu pravého křídla.“²

Abychom mohli přesně popsat příčiny a mechanismy vzniku a vývoje fašismu v Itálii, nutně musíme začít již u první světové války a let následujících po jejím konci. Fašismus je neodmyslitelně spjat s osobou Benita Mussoliniho, který svou kariéru začal jako novinář a levicový aktivista sympatizující s marxistickou ideologií. Kvůli své radikálnosti a podněcování k sociálním nepokojům se často dostával do konfliktů s tehdejší vládní mocí.

Po vypuknutí první světové války jako člen socialistické strany zastává zprvu oficiálně neutralistické pozice, avšak jeho oportunistické sklony ho brzy přimějí změnit názor a hájit intervencionismus, což zapříčiní jeho vyloučení ze socialistické strany. Po válce Mussolini využívá společenské a politické krize v Itálii a v roce 1919 zakládá hnutí *Fasci italiani di combattimento*³. Toto hnutí má ve svých začátcích velmi neutříbený program a kolísá napříč politickým spektrem, aby pak zakotvilo u radikálního nacionalismu. Brzy získává na síle a popularitě a v roce 1921 se toto hnutí stává regulérní politickou stranou s názvem *Partito nazionale fascista*.⁴ Za tichého souhlasu předsedy vlády Giolittiho pak Mussoliniho stoupenci v říjnu 1922 provedou tzv. Pochod na Řím, který se vlastně rovnal státnímu převratu a faktickému převzetí moci Mussolinim. Se souhlasem krále Viktora Emanuela III. je Mussolini jmenován předsedou vlády a pověřen jejím výběrem. Neodvratné směřování země k fašistické diktatuře pak představovaly parlamentní volby v dubnu roku 1924, kdy fašisté na jednotné kandidátce spolu s liberály a nacionalisty získali většinu. Tyto volby se neobešly bez dílčích

² ALATRI, Paolo. *Le origini del fascismo*. Roma: Editori Riuniti 1971, str. 16: "Non è facile definire il fascismo. È stato un movimento, un sistema, ma anche un uomo. Mussolini fu dapprima socialista; appartenente a quell'ala di socialismo massimalista demagogica, verbalisticamente rivoluzionaria che in Italia fece da contraltare al timido riformismo dell'ala destra."

³ Italské bojové svazky

⁴ Národní fašistická strana

násilností páchaných squadristy⁵, a to zvláště v oblastech, kde fašisté neměli tak silnou podporu.

Rozhodujícím mezníkem, který definitivně odhalil pravou tvář fašistického režimu, se stal tzv. „delitto Matteotti“⁶. Socialistu Giacomo Matteotti, který v parlamentu nahlas vystupoval proti fašismu a napadal regulérnost voleb, byl v červnu 1924 unesen skalními stoupenci fašismu a vzápětí surově zavražděn. Mussolini nejdříve odmítal jakoukoliv spojitost s tímto zločinem, ovšem pravdou zůstává, že Matteottimu krátce před jeho smrtí adresoval mnoho výhružek, a to přímo na parlamentní půdě. Nakonec Mussolini přece jenom formálně převzal odpovědnost za tyto násilné činy, ovšem to na celé situaci už mnohé nezměnilo. Začalo tak „Černé dvacetiletí“, které se neslo ve znamení fašistické demagogie a totality, kultu osobnosti *duceho*⁷, ale také spojenectví s nacistickým Německem a následným vstupem do války po jeho boku.

2.2 Fašistická politika a válečná léta

V průběhu dvacátých let dochází k upevňování fašistické moci a mnoha legislativním opatřením, z nichž nejvýznamnější jsou tzv. „leggi fascistissime“, jejichž přijetí probíhalo postupně v letech 1925-1926. Tyto zákony zasahovaly radikálním způsobem do ústavy a výrazně omezovaly svobodu projevu a názoru. Fašismus tak neomylně přebíral kontrolu nad svými odpůrci a zároveň uzurpoval veškerou politickou moc v zemi. 31. prosince 1925 byla zrušena svoboda tisku, v lednu roku 1926 byla ustavena vládní pravomoc k vydávání právních norem. Dále byl přijat nový zákon o policii a došlo ke zřízení Ovry (tajná policie, která měla za úkol pronásledovat antifašisty). Změny zasáhly i jurisdikci: 15. listopadu 1926 vznikl Zvláštní tribunál na ochranu Státu, před kterým byli souzeni odpůrci režimu. Byl také obnoven trest smrti.⁸

Z dalších ustanovení můžeme jmenovat například Lateránské dohody z roku 1929, které upravují vztah státu a katolické církve, a které představují další manifestaci Mussoliniho

⁵ Oddíly nejradikálnějších fašistů

⁶ „Zločin Matteotti“, takto se označuje vražda poslance Matteottiho

⁷ Mussoliniho titul (vůdce)

⁸ Čerpáno z: ALATRI, Paolo. *Le origini del fascismo. Citované dílo*, str. 98

oportunismu, protože ve svých začátcích se vyznačoval mimo jiné i silným antiklerikalismem. Koloniální ambice fašistické Itálie pak aspoň zdánlivě ukojila imperiální válka v Etiopii, kam italská vojska vtrhla v roce 1935. Tato nová kolonie měla však především ideologický význam, protože z praktického hlediska nepřinesla žádný užitek a tamní boje si vyžádaly velké ztráty.

Završení spolupráce s Německem zajišťoval Ocelový pakt z roku 1939, který podepsal tehdejší ministr zahraničí a Mussoliniho zeť, hrabě Galeazzo Ciano.

Jako spojenci Německa pak vstupují do války proti západním mocnostem v roce 1940, ovšem jejich vojenské úspěchy jsou slabé. Tragicky pro Itálii dopadla i válka v severní Africe, kde ji Britové ráznou protiofenzivou donutili ke kapitulaci. Situaci přispěchala relativně stabilizovat část německé armády, ale italská vojenská politika už byla v definitivním rozkladu.

V červenci roku 1943 začala invaze Západních spojenců na Sicílii, odkud postupovali dále k severu země a osvobozovali italská města od fašistické nadvlády. Mussolini byl zatčen a uvězněn, ale brzy ho osvobodilo německé komando na rozkaz Adolfa Hitlera. Na zbytku území, které ještě nebylo ovládáno spojenci, tak byla ustavena Italská sociální republika, nejčastěji označována jako Republika Salò. Ta ale neměla dlouhého trvání. Na jaře 1945 už je jasné, že se blíží porážka, a tak Mussolini prchá do Milána s nadějí na vyjednávání kapitulace. Na útěku je ale dopaden partyzány a spolu se svou milenkou Clarettou Petacci zastřelen. Tím se definitivně uzavírá „Černé dvacetiletí“ a Itálie vstupuje do nové historické epochy.

2.3 Postavení židů ve fašistické Itálii

Přestože v obecnější rovině někdy dochází ke směřování či zaměňování termínů německý nacismus a italský fašismus, zejména v otázce postoje těchto režimů k židům je nutné německý nacismus a italský fašismus rozlišovat. Hitlerovský nacismus měl totiž již ve svém kmenovém programu pevně zakotvený antisemitismus, otevřenou nenávist a diskriminaci židů. Již od nacistického převratu v roce 1933 začala být tato striktně protižidovská politika uplatňována a němečtí židé tak byli nuceni snášet tvrdé pokořování, anebo se uchýlit do emigrace. Situace se ještě zhoršila v roce 1935, kdy byly přijaty Norimberské zákony, které diskriminaci židů legitimizovaly a vyostřily. Druhá polovina třicátých let se již nesla ve znamení tvrdých perzekucí židů a od roku 1941 pak začaly odjíždět první transporty na východ do koncentračních táborů.

Geneze italského antisemitismu je však mnohem komplikovanější. Italský fašismus ve svých počátcích v zásadě nenesl žádné znaky antisemitismu či nenávisti vůči židům. Důkazem toho může být už jen fakt, že zejména ve dvacátých letech se mnoho italských židů stalo právoplatnými členy fašistické strany, kde zastávali i vysoké posty. Zvláště se jednalo o ty, kteří se účastnili bojů první světové války na italské frontě. Z toho vyplývá fakt, že integrita židů v italské společnosti byla velmi vysoká. Italští židé takřka neznali uzavřenost a izolaci ghett východoevropského typu, neexistovaly žádné výlučně židovské vesnice a osady, kterých se většinová společnost stranila. To ale neznamená, že by se italští židé zřekli svých kulturních a náboženských tradic. Mnozí se hlásili k židovské komunitě, navštěvovali synagogy, dodržovali některé tradice. Někteří se naopak od své židovské identity zcela vzdálili a cítili se být stoprocentními Italy.

I samotný Mussolini zpočátku nedává tušit, že by se situace pro italské židy měla nějak změnit. Židovství na rozdíl od Hitlera nevidí jako problém rasový, nýbrž spíše jako problém politický. Když se žid politicky přidal na tu správnou stranu, což Mussolini spatřoval i ve vojenské angažovanosti italských židů během první světové války, nepředstavoval pro režim vůbec žádný problém. Obraz žida jako odvčkého a největšího nepřítele národa, který již od svého počátku stvořila a hlásala německá propaganda, byl Itálii naprosto cizí.

Vše se začalo měnit, když se Itálie začala politicky sbližovat s nacistickým Německem. V létě roku 1938 je v novinách *Giornale d'Italia* publikován tzv. Manifest rasy, který označuje italskou rasu jako árijskou a zároveň se vymezuje proti židům, které tímto z italského národa z rasového hlediska vylučuje. Ještě téhož roku jsou pak oficiálně schváleny

a přijaty *Leggi razziali*⁹ a italským židům nastává doba prvních výrazných omezení. Jsou vyloučeni z veřejných funkcí a institucí, avšak uplatňování těchto nařízení nedosahuje důslednosti a brutality nacistických vzorů. Italská rasistická politika je tedy v podstatě spíše uměle importovanou záležitostí než vyjádřením národní vůle. Nedochozí rovněž ke spontánním protizidovským excesům a násilnostem vůči židům ze strany italských občanů, a to určitě i proto, že v Itálii neexistovala agresivní antisemitská propaganda, která by k rasové nenávisti podněcovala. I tak ale židé ztrácí mnoho ze svého dřívějšího postavení.

Další tragický zlom pro italské židy nastává v roce 1943, kdy je Mussolini se svou Republikou Salò, existující jen z Hitlerovy libovůle, již zcela závislý na svém německém spojenci. V té době po jeho vzoru zavádí transporty židů do koncentračních táborů. Ti jsou shromažďováni v italských internačních táborech, jako například Fossoli, odkud jsou následně transportováni do Německa a odtud dále na východ do koncentračních táborů v Polsku. Mezi lety 1943-1945 bylo do táborů smrti deportováno téměř 7500 italských židů, z nichž se jich zpátky do vlasti vrátilo pouze 610.¹⁰

⁹ Rasové zákony

¹⁰ DE FELICE, Renzo. *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*. Torino: Einaudi editore s.p.a., 1961 e 1972, str. 453

3. Primo Levi: Židovství jako přisouzený úděl

3.1. Životopis

Primo Levi se narodil 31. července 1919 v Turíně jako nejstarší syn inženýra Cesara Leviho a Ester Luzzatiové. V roce 1934 nastupuje na gymnázium Massima D'Azeglia a po jeho dokončení se zapisuje na fakultu chemie, kde v roce 1941 odpromuje a stává se inženýrem. Nejprve pracuje v azbestových dolech ve Val di Lanzo, později se stěhuje do Milána a nachází práci v továrně švýcarské společnosti Wander.

V září roku 1943 se přidává spolu se svou mladší sestrou Annamariou (*1921) k partyzánské skupině *Giustizia e Libertà*. Již 13. prosince téhož roku je však zatčen fašistickou milicí a poté, co se při výslechu přizná ke svému židovskému původu, poslán do internačního tábora Fossoli. V únoru 1944 je deportován do Osvětimi. Díky své profesi chemika je později vybrán k práci v gumárenské továrně IG Farben, což mírně zlepší jeho bídné životní podmínky. Na počátku roku 1945 se k táboru blíží Rudá armáda, a nacisté ve snaze zahladit narychlo stopy dávají rozkaz k evakuaci tábora. Tomuto pochodu smrti se však Primo Levi vyhne, protože v té době onemocní spálou a jako těžký případ zůstává na táborové marodce. Jako zázrakem se uzdraví a dožije se osvobození tábora. Po dlouhých peripetiích se v říjnu 1945 konečně vrací do rodného Turína. V roce 1946 nalezne zaměstnání v továrně v Aviglianu a žení se s Lucií Morpugovou, se kterou má později dvě děti.

Myšlenka na zaznamenání prožitků z koncentračního tábora se Levimu zrodila v hlavě ještě před koncem války. Hned po návratu domů se tedy dává do psaní a o rok později je kniha *Se questo è un uomo* (Je-li toto člověk, česky 1995) na světě. Vychází však v malém nákladu a její ohlas je prakticky mizivý. Levi se od psaní opět vzdaluje a získává místo chemika v továrně Siva, kde setrvá až do roku 1975. Téměř jedenáct let od své první edice je kniha *Se questo è un uomo* nově vydána, ale tentokrát vyvolá obrovský zájem a z Leviho se stává známý spisovatel. Podobný úspěch provází i jeho další román *La tregua* (Příměří, česky 2000) z roku 1963, za který Levi získává cenu Campiello. V roce 1966 publikuje pod pseudonymem Damiano Malabaila sbírku vědecko-fantastických povídek s názvem *Storie naturali* (Přírodopisy). V průběhu sedmdesátých let pak vydává další povídkové sbírky, z nichž můžeme jmenovat *Vizio di forma* (Formální chyba), *Il sistema periodico* (Prvky života, česky 1981) nebo *Lilì e altri racconti* (Lilít a jiné příběhy).

V roce 1982 Primo Levi publikuje svůj první fiktivní román z prostředí východoevropských židovských partyzánů, který nese symbolický název *Se non ora, quando?* (Když ne nyní, kdy?, česky 2006). Jako důkaz obrovského úspěchu této knihy mohou posloužit literární ocenění Viareggio a Campiello, které za ni Primo Levi obdržel. V osmdesátých letech se Levi věnuje překladům (přeložil do italštiny například Kafkův *Proces*) a přednáškové činnosti, podniká mnoho zahraničních cest, mimo jiné i do USA. Roku 1984 vychází jeho sbírka poezie s názvem *Ad ora incerta* (V nejisté hodině, česky 1997) a o rok později kniha esejů *L'altrui mestiere* (Jiné povolání). Posledním Leviho dílem jsou reflektivní eseje o životě v koncentračním táboře, které vyšly roku 1986 pod názvem *I sommersi e i salvati* (Potopení a zachránění, česky 1989, 1993).

V dubnu roku 1987 ukončil Primo Levi svůj život skokem do výtahové šachty ve svém domě v Turíně. Jeho sebevražda šokovala jak jeho blízké, tak i širokou veřejnost. Přesný motiv jeho činu zůstává dodnes neobjasněn.¹¹

¹¹ Čerpáno z: LEVI, Primo. *Je-li toto člověk*. Vyd. 1. Praha: Sefer, 1995, str. 203-205 (Chronologický přehled života a díla, podle *Millelibri* 52/1992 zpracovala Drahoslava Janderová)

3.2 Je-li toto člověk

*"Noi sostammo numerosi davanti alla loro porta, e ci discese nell'anima, nuovo per noi, il dolore antico del popolo che non ha terra, il dolore senza speranza dell'esodo ogni secolo rinnovato."*¹²

Je-li toto člověk, prvotina Prima Leviho, představuje bezprostřední vzpomínku a pečlivé zaznamenání prožitých hrůz koncentračního tábora, ovšem je také ztělesněním autorovy příznačné potřeby vyprávění a svědectví. V době svého prvního vydání v roce 1947 se však dílo nedočkal téměř žádného ohlasu, ten přišel až po reedici o jedenáct let později. Sám Primo Levi se považoval "za [...] extrémní případ někoho, kdo vypráví a nikdy vyprávět nepřestal."¹³ Právě přirozená nutnost sdílet své prožitky a zprostředkovávat je ostatním, se stala základním kamenem celého příběhu, který je podávám velmi objektivní a civilní formou bez okázalého patosu či vypjatých osobních stanovisek. Primo Levi už z podstaty odmítá podsouvání předem utvořených hodnocení nebo názorů, a stejně tak se brání jakémukoliv generalizování konkrétních činů a jejich konkrétních konatelů.

3.2.1 Postoj k židovství

Leviho postoj k vlastní židovské identitě by se dal považovat za komplikovaný a je zřejmé, že v průběhu jeho života prošel značným vývojem. Svou židovskou identitu, tedy přesněji řečeno pouze část své identity, si totiž až do nástupu fašismu a událostí z toho vyplývajících, nijak neuvědomoval. Cítil se být Italem a prakticky vzato jím nepochybně i byl, což samozřejmě úzce souviselo s tím, že italští židé patřili k nejvíce asimilovaným v Evropě. Za svého dětství byl Primo Levi dokonce členem fašistických oddílů *Ballila*, jež sdružovaly chlapce od osmi do čtrnácti let, a měly za úkol z nich vychovávat schopné mladé vojáky pod

¹² LEVI, Primo. *Se questo è un uomo*. 7.a ed. Torino: Einaudi, 1965, str. 15. Přeloženo z: LEVI, Primo. *Je-li toto člověk*. Citované dílo, str. 14. "Mnoho nás zůstalo před jejich dveřmi a do duše nám vstoupila dosud nepoznaná prastará bolest lidu bez vlasti, beznadějná bolest exodu, který se každé století opakuje."

¹³ BELPOLITI, Marco. *Hovory s Primo Levim*: 1963-1987. Vyd. 1. Praha: Paseka, 2003, str. 59 (U této knihy je výjimečně čerpáno pouze z českého překladu)

taktovkou fašistické ideologie. Že jejich členy byli často židé, kteří se o pár let později stali terčem pronásledování, to už patří k absurditě tehdejšího režimu.

Primo Levi byl násilím vržen do nepředstavitelného a dosud nevídaného mikrokosmu nelidské krutosti, což ho zcela logicky přimělo k úvahám o vlastní totožnosti, ale také o vině a trestu, které však byly v koncentračním táboře zcela zbaveny svého původního významu. Je tedy pochopitelné, že židovství pro něj v tu dobu muselo znamenat spíše něco jako břímě, které mu bylo proti jeho vůli přisouzeno. To samozřejmě problematizuje jeho pocit sounáležitosti k národu, s nímž byl poprvé takto umělou a násilnou formou spojen, navíc pouze za děsivým účelem likvidace ve jménu jakési vyšší moci. Z pouhého faktu židovské totožnosti se tak stal onen přízračný mýtus kafkovské viny a trestu, jejichž zákonitosti jsou převráceny naruby. Je zde jistota krutého a nelítostného potrestání, vina však chybí, anebo je natolik abstraktní, že postrádá jakýkoliv smysl a logiku.

Otázka viny a trestu pak představuje jedno z důležitých témat, jimiž se Primo Levi ve svém díle zabývá. Pro příklad může sloužit postava maďarského lékaře, kterého potkává ihned po příjezdu do tábora Monowitz. Tento muž, který je táborovým dentistou, je sice také vězněm, ovšem v jistém smyslu privilegovaným, protože díky své profesi a vědomostem může být pro své vězňatele něčím užitečný. Tato „nadhodnota“ často rozhodovala o životě a smrti. Protože se dokázal dokonale přizpůsobit táborovým podmínkám, je obeznámen s pravidly života v lágru, a na základě toho racionálně a pragmaticky jedná, z původní role nevinné oběti se dostává takřka na úroveň svých vězňatelů. Jinými slovy, přistoupil zkrátka na jejich pravidla hry. A už jenom fakt, že člověk mlčky akceptoval tyto podmínky a nevzepřel se jim, znamenal jistou míru spolupiny. Když však chtěl člověk v koncentračním táboře přežít, zpravidla se nemohl vyhnout této spolupině, která se dle tohoto pojetí rovnala vlastně už tomu, že se jedinec neprotivil rozkazům, protože to by znamenalo jistou smrt. Další z postav, která se dokázala mistrně adaptovat na podmínky tábora, je pak mladý Henri, jenž dokázal obratně využívat svůj okouzlující vzhled a umění vzbuzovat v ostatních soucit, aby z nich mohl nenápadně vylákat nějaké jídlo navíc. Takto si naklonil i táborového lékaře, který mu byl vždy připraven naordinovat na přání jakoukoliv fiktivní nemoc a zajistit mu tak pobyt na marodce, což mohlo být velmi užitečné zejména ve dnech, kdy se měla vykonávat nějaká obzvláště náročná práce. Primo Levi sice takové chování neodsuzuje, nicméně k dotyčnému Henrimu nechová přílišné sympatie. Sám pak podobné dilema řeší později, když je na základě svého vzdělání v oblasti chemie vybrán k práci v chemické laboratoři továrny IG-Farben.

Právě jeho profese je onou „nadhodnotou, jedním z faktorů, které mu zřejmě zachránily život. Jak ostatně popisuje v kapitole *Potopení a zachránění*¹⁴, všichni ti, co se zachránili, představují ve své podstatě určité výjimky, a proto jejich příběhy nemohou být směřodonné ve smyslu popisu řadového vězně koncentračního tábora. Takový vězeň, který neskýtal žádnou možnost „praktického využití“, a navíc postrádal jisté umění šikovné adaptace, zpravidla nepřežil, byl tedy jedním z *potopených*:

„Soccombere è la cosa più semplice: basta eseguire tutti gli ordini che si ricevono, non mangiare che la razione, attenersi alla disciplina del lavoro e del campo. L'esperienza ha dimostrato che solo eccezionalmente si può in questo modo durare più di tre mesi. Tutti i mussulmani che vanno in gas hanno la stessa storia, o, per meglio dire, non hanno storia; hanno seguito il pendio fino al fondo, naturalmente, come i ruscelli che vanno al mare.“ (str. 112-113)

„Podlehnout je to nejjednodušší: stačí vykonávat všechny příkazy, které člověk dostane, jíst jenom holý přiděl a dodržovat pracovní a táborovou disciplínu. Zkušenost prokázala, že jenom výjimečně lze tímto způsobem přežít déle než tři měsíce. Příběh všech múzلمانů,¹⁵ kteří šli do plynu, je stejný, nebo lépe řečeno není žádný; sestoupili po svahu až na dno, stejně přirozeně, jako se potoky stékají do moře.“ (str. 92)

Primo Levi však neřešil dilema, zda se dopouští jisté míry spolupiny již v době, kdy mu bylo přiděleno místo v chemické laboratoři, za dané situace ještě nemohl přemýšlet o morálním rozměru práce pro nepřítele. Zákonitosti táborového života ani takové úvahy nedovolovaly, protože existovalo jen jediné pravidlo: přežít. A nebylo podstatné, za jakou cenu. Později však tento svůj čin jako provinění kvalifikuje, ale zároveň dodává, že každý přeživší z koncentračního tábora byl nucen se nějaké podobné, třeba jen marginální viny dopustit, jinak by zcela jistě zahynul.

Jenže pocit viny mohl pramenit i z jiných příčin, jak sám Primo Levi později vzpomínal:

¹⁴ LEVI, Primo. Je-li toto člověk. *Citovaný překlad*, str. 92

¹⁵ Muselmann – slabý člověk, který neprojde selekcí

„Téměř všichni jsme odešli z tábora s nepříjemným pocitem a ten nepříjemný pocit jsme označili nálepkou „pocit viny“. [...] do jisté míry nás všechny, myslím, nebo mnohé z nás, poněkud tísnilo pomyšlení, že zemřelo mnoho lidí, kteří měli stejnou cenu jako my, nebo byli lepší než my. Nepřežili pokaždé jenom ti nejlepší, v některých případech dokonce spíš ti nejhorší. Je to pocit, že člověk žije na místě někoho jiného.“¹⁶

V kapitole *Říjen 1944* je zachyceno, jak byl při jedné ze selekcí pro něj zcela nepochopitelně vybrán a poslán na smrt muž daleko silnější a statnější fyzické konstrukce a zdravějšího vzhledu, než byl Primo Levi. Logickou úvahou došel k závěru, že tento mladík, který šel při selekci v řadě o pouhé jedno místo před ním, byl vybrán namísto něj, a to pouhým omylem, náhodnou záměnou. O faktu přežití tedy rozhodovala někdy pouhá fatální náhoda, což může později vést až k pirandellovské existenciální otázce, kdy se člověk cítí zodpovědný za někoho, komu byl omylem přiřčen jeho osud.

3.2.2 Víra jako otázka identity

Přestože k otázce židovské identity ve smyslu národnostním a kulturním měl Primo Levi ze začátku velmi problematický a nejednoznačný postoj, jeho vztah k židovskému náboženství byl vždy poměrně jasný. Nikdy se necítil být věřícím a ani jeho děsivá zkušenost z vyhlazovacího tábora ho v tomto smyslu nijak nezměnila. Právě naopak, v hrůze a krutosti, která se okolo něho odehrávala, viděl potvrzení neexistence boha. Zároveň ale připouštěl, že víra mohla některým lidem jejich utrpení ulehčovat.

S tím také úzce souvisí již zmíněný fakt odlišnosti italských židů od těch polských, ukrajinských a dalších. Italští židé, kteří většinou žili v dokonalé symbióze s italskou společností, příliš nepěstovali své náboženské tradice a neuchylovali se do svých uzavřených komunit, na rozdíl od židů z východní Evropy, jejichž míra ortodoxnosti a zachovávání tradic židovské víry byla samozřejmě mnohem větší. Primo Levi pak v jedné z kapitol popisuje, že zejména polští židé téměř pohrdali italskými židy, kteří mimo jiné ani neovládali jidiš.

¹⁶ BELPOLITI, Marco. Hovory s Primo Levim. *Citované dílo*, str. 172

„I ben noti ebrei italiani, arrivati due mesi fa, tutti avvocati, tutti dottori, [...] quelli che non sanno lavorare e si lasciano rubare il pane e [...] perfino gli ebrei polacchi li disprezzano perché non sanno parlare yiddisch.“¹⁷

Z toho vyplývá, že italští židé museli pociťovat mnohem větší vykořenění a odcizení od své pravé vlasti a podstaty než židé odjinud. Země, kterou považovali za svou vlast, se jich zřekla a poslala je do vyhnanství toho nejtvrďšího druhu, ale ani mezi ostatními židy se nemohli cítit jako mezi svými krajany. Neznali jejich jazyk, jejich tradiční způsob života jim byl cizí. Právě oni jistě museli, kromě všech ostatních útrap, prožívat ještě silnou krizi identity. Pocit, že vlastně nepatří nikam.

Primo Levi v lágru odpověď na věčnou otázku hledání boha nenalezl, ale nenalezl ji ani ve svém pozdějším životě. V koncentračním táboře se mnohokrát stal svědkem situací, které ho od víry naopak ještě více odrazovaly. Jednou například viděl nějakého ze svých spoluvězňů, jak po selekci děkuje bohu, že nebyl vybrán. V Primu Levim to vyvolalo prudkou nevoli, protože nedokázal pochopit mentalitu muže, který děkuje bohu za to, že místo něj byl pro tentokrát vybrán nějaký jiný, také zcela nevinný člověk. Nemohl pochopit, jak je možné, že tomu muži nedochází, že příště bude velmi pravděpodobně vybrán on a nic ho před tím nezachrání, ani jeho prázdné modlitby.

3.2.3 Vyprávění jako duševní katarze

„Všichni mě poslouchají a já jim to právě vyprávím: pískání ve třech tónech, tvrdá postel, soused, kterého bych rád odstrčil, ale bojím se ho probudit, protože je silnější než já. Vyprávím také rozvláčně o tom, jaký máme hlad [...] Ale neušlo mi, že mí posluchači mě neposlouchají. Jsou dokonce naprosto lhostejní: mluví mezi sebou zmateně o čemsi jiném, jako bych tam ani nebyl. Sestra se na mě podívá, vstane a beze slova odchází.“ (str. 63)

„Tutti mi stanno ascoltando , e io sto raccontando proprio questo: il fischio su tre notte, il tetto duro, il mio vicino che io vorrei spostare, ma ho paura di svegliarlo perché è più forte di

¹⁷ LEVI, Primo. Se questo è un uomo. *Citované dílo*, str. 59. Přeloženo z: LEVI, Primo. Je-li toto člověk. *Citované dílo*, str. 50 „Ti slavní italští Židé, co přijeli před dvěma měsíci, samý advokát a doktor. [...] Neumějí pracovat, nechají se okrádat o chleba a [...] pohrdají jimi dokonce i polští Židé, protože nedovedou jidiš.“

me. Racconto anche diffusamente della nostra fame, [...] ma non posso non accorgermi che i miei ascoltatori non mi seguono. Anzi, essi sono del tutto indifferenti: parlano confusamente l'altro fra di loro, come se io non ci fossi. Mia sorella mi guarda, si alza e se ne va senza far parola.“ (str. 74)

Těmito slovy popisuje Primo Levi svou nejhorší noční můru, která se mu zdála jedné noci na Ka-Be¹⁸. Víc než cokoliv jiného totiž v sobě pociťuje potřebu vyprávět vše, co prožil a sdílet to s ostatními. Je to pro něj ta nejpřirozenější věc na světě, stejně tak jako pro Giorgia Bassaniho, který chtěl se stejnou samozřejmostí zachovat obraz zmizelé „židovské“ Ferrary. Právě uchování vzpomínky je nejdůležitější intencí knihy. Lidé, co přežili koncentrační tábor a vrátili se domů, se většinou potýkali se dvěma opačnými extrémy: jedni chtěli na prožité trauma zapomenout mluvit o něm odmítali, druzí naopak cítili nutnost se se vším svěčit, podat svědectví o tom, co se stalo. Sám Primo Levi, jak již bylo řečeno, patřil k té druhé skupině. Rozhodně ale nechtěl vyprávět a popisovat své zkušenosti proto, aby někoho obviňoval, soudil, nebo aby se sám litoval. Vyprávění pro něj vždy představovalo důležitou duševní očistu, díky níž se dokázal se vším lépe vyrovnat.

Svou roli zde určitě sehrálo i to, že tak splnil jakýsi nepsaný závazek vůči ostatním židům, kteří neměli to štěstí se zachránit. Tím, že psal o jejich osudu a o tom, jací byli, vlastně aspoň symbolicky zaplnil ono prázdné místo, které po nich zůstalo. Ze jmen stroze zapsaných v seznamu obětí udělal lidské bytosti, které měly svůj život, své sny, a bohužel i svůj tragický osud. Dal tvář těm, co ze dne na den zmizeli jako přízraky ze života svých sousedů a přátel, a po nichž zůstalo prázdné místo, které se už nikdy nezaplnilo.

¹⁸ Označení pro lazaret v koncentračním táboře

3.3 Když ne nyní, kdy?

*Ci riconoscete? Siamo le pecore del ghetto, /Tosate per mille anni, rassegnate all'offesa./Siamo i sarti, i copisti ed i cantori/ Appassiti nell'ombra della Croce./ Ora abbiamo imparato i sentieri della foresta,/ Abbiamo imparato a sparare, e colpiamo diritto./ Se non sono io per me, chi sarà per me?/ E se non ora, quando?*¹⁹

*Poznáváte nás? Jsme ty ovce z ghetta, /Tisíc let stříhané a zvyklé na urážky. /Jsme krejčí, písaři a kantoři /zmalátnělí a zchřadlí v stínu Kříže. /Ted' ale známe cesty v lesním houští/a naučili jsme se dobře mířit. /Když ne já pro sebe, kdo tady bude pro mne? /A když ne takto, jak? /A když ne nyní, kdy?*²⁰

3.3.1 Bojem k sebeurčení a svobodě

Kniha *Když ne nyní, kdy?*, která byla vydána v roce 1982, jako jedna z mála nevychází z Leviho přímých prožitků a představuje pro něho zcela nový a netypický náhled na tematiku židů za války. Zatímco *Je-li toto člověk* je monumentem těch obětí, které se aktivně nevzpíraly svému trpkému osudu, které přišly o život bez boje, a to ještě podivně odosobněným a téměř technicky pojatým způsobem likvidace, *Když ne nyní, kdy?* je naopak portrétem těch, kteří se rozhodli postavit nacismu jako jeho rovnocenní protivníci. To samozřejmě neznamená, že by jistá odevzdanost a pasivita prvně jmenovaných byla kvalifikována jako nějaké provinění. Záměr Primo Leviho byl právě opačný. Jak později řekl, měl totiž „podvědomou touhu dokázat, jak neopodstatněné je obvinění, které vznesli i sami Židé, totiž že Židé zůstali neteční, pasivní a nechali se odvést na jatka jako ovce.“²¹

Přesně toto trauma si s sebou židé nesou dodnes. Holokaust totiž představoval do té doby nevídaný způsob válečné likvidace civilních nepřátel, a právě v jeho neosobním klidu a systematičnosti, s nimiž byl pečlivě vykonáván, spočívá jeho snad nejděsivější aspekt. Miliony lidí zmizely bez boje, bez volání o pomoc, a ještě předtím byli postupně a zcela

¹⁹ LEVI, Primo. *Opere* (volume secondo). Torino: Giulio Einaudi editore s.p.a., 1978, 1982 e 1988, str. 336

²⁰ LEVI, Primo. *Když ne nyní, kdy ?* Praha - Litomyšl : Paseka, 2006, str. 131-132

²¹ BELPOLITI, Marco. Hovory s Primo Levim. *Citované dílo*, str. 116

programově zbavování své lidské podstaty. Nejdříve jim bylo odejmuto jméno, potom myšlenky, ale dokonce i empatie a ostatní pocity, které činí člověka člověkem.

Stávaly se z nich bytosti bez vůle, bez identity, ale také beze vzdoru, které umíraly stejně tak tiše a přízračně, jak v táboře žily.

Byli ale i židé, kteří se rozhodli postavit nacistům se zbraní v ruce, vymanit se z předurčené role pasivních obětí a zvolit si boj muže proti muži, nepřítele proti nepříteli. Boj, ve kterém se samozřejmě také umíralo, ale bez sklopené hlavy. A právě to je ústředním motivem celé knihy.

Primo Levi dokázal s mistrnou autentičností vypodobnit život jedné partyzánské skupiny na území tehdejšího Sovětského svazu. Právě místo mělo zásadní a určující vliv na fungování, ale i samotný způsob existence partyzánských oddílů. Zatímco v Itálii, kde se partyzánské skupiny pohybovaly zejména v horách a v relativní blízkosti obývaných oblastí, ve východní Evropě byla situace mnohem odlišnější. Partyzáni se uchýlovali do obrovských lesů, bažinatých oblastí, nehostinných pustin izolovaných od všeho a od všech. Mezi partyzány byli příslušníci různých národů, ale samozřejmě se nedá přesně určit, jakou část z nich tvořili židé. Víme pouze to, že mezi nimi židé byli, a někteří z nich se právě až při těchto zkušenostech přiklonili k sionistickým tendencím. Mezi židy samozřejmě existovalo mnoho přesvědčených sionistů již před válkou, avšak pro značnou část z nich se stal sionismus spíše jakýmsi posledním východiskem, ke kterému je donutily historické okolnosti. Mýtus Palestiny jako bájného zaslíbeného domova všech židů totiž za druhé světové války získal nový rozměr. To dokazují například slova Gedala, jednoho z partyzánů v jejich skupině:

„Tutti, quale più, quale meno; quale presto, quale tardi, ci siamo sentiti stranieri in patria. Tutti abbiamo desiderato una patria diversa, in cui vivere come tutti gli altri popoli, senza sentirci intrusi e senza essere segnati a dito come stranieri. [...] Non desideriamo diventare proprietari: desideriamo rendere fertile la terra sterile della Palestina, [...] questo mondo è già stato creato dai nostri fratelli più previdenti e coraggiosi di noi, che sono emigrati laggiù prima che l'Europa diventasse un Lager. (str. 417)

„Všichni, někdo méně, někdo víc, jsme se cítili doma jako cizinci. Všichni jsme si přáli jinou vlast, kde bychom žili jako všechny ostatní národy, kde bychom se necítili jako vetřelci a kde by se na nás neukazovalo jako na cizáky. [...] Netoužíme stát se vlastníky: chceme zúrodnovat

neplodnou palestinskou zem, [...] takový svět už vytvořili naši prozíravější bratři, odvážnější než my, kteří se tam vystěhovali před tím, než se z Evropy stal lágr.“ (str. 201)

I ti nejzarytější optimisté v řadách evropských židů museli v té době ztratit veškeré iluze a přiznat si, že se opět opakuje historické schéma pogromů, ovšem tentokrát dovedené do absolutní krajnosti. A co bylo horší, vše se to dělo za tichého přihlížení těch, které dříve zcela samozřejmě považovali za své spoluobčany. Znovu tedy stanuli na počátku svého dávného exodu. Zase byli nežádoucími lidmi bez vlasti, bez práv a bez naděje, že tomu někdy bude jinak. Právě to mnohé dovedlo k přesvědčení, že když se vrátí do své bájně vlasti, budou po dlouhých staletích opět sami sebou, svými vlastními pány, co už nebudou muset nikdy snášet pokořování od jiných národů, v jejichž zemích se usadili.

Kniha *Když ne nyní, kdy?* je v mnohém symbolická. V jistém smyslu představuje věčné pikareskní podobenství, ovšem zasazeno do zcela přesných a konkrétních historických souvislostí. Možná nebyla partyzánská skupiny se stejnojmennými členy, jací jsou v knize popisováni, ale zcela jistě někde existovali podobní lidé s podobnými osudy. Právě motiv cesty do země zaslíbené a boj o záchranu života svého i ostatních soukmenovců všemi prostředky je v díle nejdůležitější. Postavy popisované v knize se dostávaly do partyzánských oddílů z různých příčin a z různých sociálních vrstev. Pro mnohé z nich to představovalo jedinou možnost a naději, jak se zachránit.

3.3.2 Alter-ego jménem Mendel

„[...]Vnitřně jsem se skutečně ztotožnil s Mendelem. Tím míním, že on dělá to, co bych dělal já, nebo ještě lépe, to, co bych byl měl dělat já, kdybych toho byl schopen.“²²

Nelze nepostřehnout, že právě hodinář Mendel, aškenázský žid, který se rozhodl skrýt v lesích, přidat se k partyzánské skupině a probojovat se ke svobodě poté, co byla jeho vesnice zmasakrována nacisty, je jednou z Leviho nejosobnějších postav. Stvořil si vlastně pro sebe jakýsi předobraz toho, kým by se býval toužil stát. Respektive spíše až tehdy, když už měl určitý historický odstup a znal všechny souvislosti, protože v momentě, kdy byl

²² BELPOLITI, Marco. Hovory s Primo Levim. *Citované dílo*, str. 117

nemilosrdně stržen vlnou dějin, mohl asi jen těžko přemýšlet nad tím, jak by se býval měl zachovat.

Již Mendelovo jméno samotné má velmi symbolický význam, znamená totiž „utěšitel“. Mendel rovněž pochází z prostředí, které nebylo Levimu tolik známé. Sice je to také žid, ale především pochází z ruského venkova. A tzv. východní židé se od těch italských lišili nejen obvyklou mírou ortodoxnosti, ale samozřejmě i způsobem života a postojem ke svému židovství, o čemž jsme se zmiňovali již výše. Lze tedy připustit, že Mendel je vlastně do jisté míry projekcí Leviho osobnosti, ovšem zasazené do pro něj atypického prostředí.

Cesta napříč obrovským územím vstříc nejisté budoucnosti se tak stává jakousi odyseou, při které dochází k mnoha vypjatým situacím, ale také drobným zábleskům štěstí a naděje. Po dlouhých peripetiích dorazí Mendel se svými soukmenovci do Itálie, přesněji řečeno do Milána, které má být jejich poslední přestupní stanicí. Právě tam je popsána zvláště ambivalentní zkušenost, která však představuje zcela jasný odkaz na kontrast dvou neslučitelných světů, a to svět východních židů, kteří se po dlouhém martyriu ocitnou v krásném milánském salonu, patřícímu rovněž židům, ovšem těm italským, kteří jim připadají jako z jiné planety. Jsou dokonale upravení, draze oblečení, navonění, a na jejich překvapené dotazy odpovídají pouze konstatováním, že po návratu z krátké emigrace ve Švýcarsku se znovu zabydleli ve své vile, jež jim byla na posledních pár let války zabavena fašistickým pohlavárem. Mendel a ostatní z jejich skupiny to nechápou, připadá jim to neuvěřitelné a neskutečné. Na večírku v této vile, kam jsou následně pozváni, pak ve svém otrhaném oblečení a se svým ne právě uhlazeným chováním způsobí malé pozdvižení. Je totiž pochopitelné, že když přežívali několik posledních let zcela na hranici lidských možností a v jen těžko představitelných podmínkách, nemohli zákonitě zapadnout do naškrobeného prostředí, kde se vede decentní konverzace.

Vyprávějí své zkušenosti z války, příhody plné násilí, nepohodlí a hrůzy, ale určitě ne proto, že by toužili někoho šokovat nebo přivádět do rozpaků. I u nich můžeme naléznout onu čirou potřebu sdílení prožitých zkušeností, byť by byly sebestrašnější. I oni ale naráží na rozpačitost a neochotu naslouchat. Hostitelé sice jejich líčení ze slušnosti chvíli poslouchají, ale poté jim jasně naznačí, že i když se to všechno přesně takhle odehrálo, není již nutné se k tomu dále vracet. „*Sì, va bene per gli atti di valore, le rappsaglie contro i tedeschi, [...] ma dei*

pidocchi si può anche fare a meno di parlare, e delle pezze dei piedi, e degli impiccati nelle latrine...“²³

Mendel a jeho druhové se tak dostávají tak trochu naroveň navrátilců z koncentračních táborů: tedy těch, jež nesou břímě děsivé zkušenosti, kterou chtějí předat ostatním, ale ti o to vlastně nestojí. Válka skončila a nikdo už se nechce vracet k bolestivé minulosti. Představují tak jakési memento doby, na kterou už nikdo nechce vzpomínat, ale oni sami na ni nemohou jen tak zapomenout a přenést se přes ni, což je naprosto pochopitelné. Mezi milánskou židovskou smetánkou se tak cítí nepatřičně. Právě v tomto momentě se Levimu podařilo snad nejzdařileji zachytit kontrast mezi italskými židy a těmi východoevropskými. A potažmo tím zachytil i značné rozdíly v aplikování a důrazu nacistického a fašistického režimu v Evropě. Jistě, mnoho italských židů bylo v posledních letech války deportováno a zavražděno v koncentračních táborech, ale situace ve východní Evropě byla opět v mnoha ohledech odlišnější. Kupříkladu tam docházelo ke hromadným pogromům celých vesnic dle dřívějších vzorů, bohužel i za vydatné účasti tamějších obyvatel, kteří se většinou vykazovali silnou mírou historicky zakořeněného antisemitismu. K ničemu podobnému v Itálii během válečných let nedošlo.

„In Italia non c'è mai stato un pogrom, neanche quando la Chiesa di Roma incitava i cristiani a disprezzarli e li incolpava di essere tutti usurai, neanche quando Mussolini ha imposto le leggi razziali, neanche quando l'Italia del Nord è stata occupata dai tedeschi; che cosa sia un pogrom, in Italia, non lo sa nessuno, neppure che cosa voglia dire la parola. È un paese-oasi.“ (str. 493)

„V Itálii nikdy nebyl pogrom, ani když římská církev podněcovala křesťany, aby jimi opovrhovali, a obviňovala je, že jsou všichni lichváři, ani když Mussolini ustanovil rasové zákony, ani když byla severní Itálie okupovaná Němci; co to je pogrom, to v Itálii nikdo neví, ani nevědí, co to slovo znamená. Ta země je oáza.“ (str. 265)

²³ LEVI, Primo. *Opere. Citované dílo*, str. 504-505. Přeloženo z: LEVI, Primo. *Když ne nyní, kdy? Citované dílo*, str. 275: „Ano, v pořádku, pokud jde o udatné činy, odvety Němcům, [...] ale o blechách by se snad mluvit nemuselo, a o onucích na nohou a o oběšencích na latrínách...“

3.3.3 Partyzánky

Dalším zvláštním atributem knihy je důležitá role ženských postav. Nejsou pouhými pěšáky v pozadí, účastní se aktivně děje a každá z nich je něčím osobitá. Co ale mají všechny společné je odhodlání čelit překážkám a přizpůsobit se drsnému životu partyzánského oddílu. Musely se však částečně oprostit od své ženské podstaty a zocelit se, protože jediné tak měly naději na záchranu. Samozřejmě, že v partyzánských oddílech existovala i vzájemná solidarita, avšak ta měla své hranice a každý myslel především na své vlastní holé přežití. Když se někteří slabší jedinci nebyli schopni podílet na obraně skupiny před nepřítelem, museli se snažit být užiteční jiným způsobem, a to například sháněním potravin, sběrem různých bylin, apod. Některé ženy se však naučily zacházet se zbraní a takřka se v tomto ohledu vyrovnaly mužům.

Taková byla i Line, energická a emancipovaná mladá sionistka, ke které měl Mendel velmi blízký vztah.

„E Line? Che dire di Line? Non è mia sorella: è molto di più e molto di meno, è una madre-moglie-figlia-amica-nemica-rivale-maestra. È stata carne della mia carne, io sono entrato dentro di lei, mille anni fa, in una notte di vento dentro un mulino a vento, quando c'era ancora guerra e il mondo era giovane e ognuno di noi era un angelo con la spada in mano.”
(str. 485)

„A Line? Co říct o Lině? Není to moje sestra: je mnohem víc a mnohem míň, je to matka-manželka-dcera-přítelkyně-nepřítelkyně-sokyně-učitelka. Byla tělem mého těla, vstoupil jsem do ní před tisíci lety za jedné větrné noci ve větrném mlýnu, když byla ještě válka a svět byl mladý a každý z nás byl anděl s mečem v ruce.” (str. 258)

I když si uvědomoval, že by s ní žít zřejmě nedokázal, přesto pro něj byla nesmírně důležitá. Vztah Mendela a Line se vymyká všem obvyklým schématům a konvencím, a to hlavně kvůli pohnuté době, ve které se odehrál. Není pouhým příběhem dvou milenců, představuje spíše archetyp odvěkého příběhu muže a ženy ve vleku vypjatých dějin. Příběh, který je čistý a opravdový ve své podstatě, a pro nějž by bylo snad i nepatřičné hledat nějaká označení. Mendel si uvědomuje, že stejně tak samozřejmě, jako je cesty osudu svedly dohromady, je jednoho dne zase rozdělí, a bude to tak přirozené.

Důležitou roli má i Rochele, mladá žena, která na konci jejich dlouhé a strastiplné cesty v Miláně přivede na svět dítě. Právě toto je jedním z nejsilnějších míst celé knihy, které v sobě nese i určité poselství. Symbolika nově zrozeného života uprostřed trosek starého světa, jenž nenávratně končí, tak představuje jistou paralelu s osudem lidí, kteří byli vlastně také vrženi do nového a neznámého světa. Jako by jejich život v tu chvíli také právě začínal a oni v něm museli se stejnou zranitelností a křehkostí hledat svoji cestu. Tak to cítí i Line, která se svěří Mendelovi: [...] *La Russia ci ha concepiti, ci ha nutriti, ci ha fatti crescere nel suo buio, come in una matrice; poi ha avuto le doglie, si è contratta e ci ha gettati fuori, e adesso eccoci qui, nudi e nuovi, come bambini appena nati.* [...] ²⁴

Vědí, že musí začít znovu, ale nevědí jak a kde, zároveň trochu tápou, protože si uvědomují, že už vlastně nepatří nikam, že s sebou nesou břímě bolestných válečných zkušeností, pro které už není v novém světě místo. Přesto všechno ale narození onoho dítěte znamená naději na lepší budoucnost a zároveň je i jistým symbolem dalšího pokračování židovského národa, který navzdory všem vytrpěným příkořím ještě neztratil vůli k životu.

²⁴ LEVI, Primo. *Opere. Citované dílo*, str. 512. Přeloženo z: LEVI, Primo. *Když ne nyní, kdy?* *Citované dílo*, str. 281: [...] *Rusko nás počalo, živilo nás, nechalo nás vyrůst v temnotách jako v děloze; potom na něj přišly porodní bolesti a stáhlo nás ven, a teď jsme tady, nazí a novopečení, jako sotva narozené děti.* [...]

4. Giorgio Bassani: Za zdmi světa vzpomínek

4.1 Životopis

Giorgio Bassani se narodil 4. března 1916 v Boloni do židovské rodiny. Dětství však již prožil ve Ferraře, se kterou bude celý život neodmyslitelně spjat. V dětství se touží stát hudebníkem, později ale nastupuje na ferrarské gymnázium. Po jeho dokončení v roce 1934 začíná studovat literaturu na univerzitě v Boloni, kam každý den z Ferrary dojíždí. V době svých studií se dostává do tamějších literárních a intelektuálních kruhů. Naváže také mnohá přátelství s významnými umělci, z nichž můžeme jmenovat například básníka Attilia Bertolucciho či Gaetana Arcangeliho. V roce 1935 vydává v deníku *Corriere Padano* svou první povídku s názvem *III Classe*.

Přijetí rasových zákonů v roce 1938 se Bassaniho sice dotýká, nicméně je mu umožněno dokončit studia. Poté vyučuje literaturu na ferrarském gymnáziu, které sám absolvoval. Protože se angažuje v protifašistické činnosti, je v květnu roku 1943 zatčen, ale již na konci června téhož roku opět propuštěn. Po zbytek války pak žije v Římě pod falešnou identitou. Jeho příbuzné ve Ferraře však čeká deportace do koncentračního tábora Buchenwald, pouze jeho sestra a rodiče přechází do Florencie, kde se skrývají. Všichni se tak dočkají konce války.

V roce 1945 pak Giorgio Bassani publikuje básnickou sbírku *Storie dei poveri amanti e altri versi* (Příběhy ubohých milenců a jiné verše), která je v roce 1947 následována sbírkou *Te lucis ante*. O rok později se stává redaktorem časopisu *Botteghe Oscure* a věnuje se též editorské činnosti. Na začátku padesátých let pak publikuje dílčí povídky, které v roce 1956 vyjdou souhrnně pod názvem *Cinque storie ferraresi* (Pět ferrarských novel). Bassani za toto dílo obdrží literární cenu Strega. Následují další díla, která spojuje tematika židovské Ferrary, a z nichž jmenujme například *Gli occhiali d'oro* (Zlaté brýličky, česky 1994). Pronikavý úspěch pak představuje román *Il giardino dei Finzi-Contini* (Zahrada Finzi-Continiů, česky 1971) z roku 1962, za nějž Bassani dostává cenu Viareggio. O dva roky později vydává evokativní román *Dietro la porta* (Za dveřmi), ve kterém podobně jako v *Zahradě Finzi-Continiů* narážíme na skrytě autobiografické prvky. V románě *L'airone* (Volavka) z roku 1968 opouští svůj typický topos židovské Ferrary a věnuje se spíše reflexivní tematice.

V sedmdesátých letech přepracovává *Cinque storie ferraresi* a publikuje je pod názvem *Dentro le mura* (Ve zdech). Celá jeho tvorba je pak vydána souborně pod názvem *Romanzo di Ferrara* (Ferrarský román).

13. dubna 2000 Giorgio Bassani zemřel v nemocnici San Camillo v Římě. Pohřben byl na židovském hřbitově ve Ferraře.²⁵

²⁵ Čerpáno z: BASSANI, Giorgio. *Opere*. 1.a.ed. Milano: Arnoldo Mondadori Editore S.p.A. 1998, (LXI-XCVI : Cronologia a cura di Roberto Cotroneo)

4.2. Zahrada Finzi-Continiů

*„Zahrada Finzi-Continiů je z historického úhlu pohledu esej o Itálii mezi devatenáctým a dvacátým stoletím, kterou si dovoluji posuzovat jako objektivně platnou: a jsou tam všechny ty opěrné prvky, které jsem tam nedal pouze pro potěšení, že je tam dávám, ale protože věřím, že kronika sama o sobě nemá žádný význam, a proto se ji snažím přetvořit v příběh, jako správný idealista.“*²⁶

*„Il giardino dei Finzi-Contini è, da un punto di vista storicistico, un saggio, che mi permetto di giudicare obbiettivamente valido, sull'Italia fra l'Ottocento e il Novecento: e ci son dentro tutte le pezze d'appoggio, non date per il gusto di darle, ma perché credo che la cronaca di per sé non conti niente, e perciò cerco di trasformarla in storia, da buon idealista.“*²⁷

Kniha *Zahrada Finzi-Continiů* spatřila světlo světa v roce 1962 a Giorgio Bassani za ni obdržel v témže roce prestižní cenu Viareggio. *Zahrada Finzi-Continiů* je románem vyzrálého autora, skutečným monumentem zmizelé židovské Ferrary, ale zároveň i subtilním příběhem hrdinovy formace a sondou do jeho nitra. Bassaniho autorskou intencí bylo samozřejmě také svědectví o určité epoše a jejích událostech, ovšem nazíraných zcela individuální a intimní optikou. Historická pravdivost je pro Bassaniho důležitá, ale zároveň si uvědomuje, že strohý a distancovaný historismus bez příběhu, bez prožitých lidských osudů, je vlastně samoúčelný. Proto raději dobu, o které chce podat výpověď a kterou sám prožil, zprostředkovává formou vyprávění, jež se sice mohlo odehrát přesně tak, jak popisuje, ale také nemuselo.

²⁶ Vlastní překlad: VARANINI, Giorgio. *Bassani*. Firenze: Nuova Italia. 1970, str. 14

²⁷ VARANINI, Giorgio. *Bassani*. Firenze: Nuova Italia. 1970, str. 14

4.2.1 Vzpomínám, tedy jsem

Motiv vzpomínky jako prostředku k hledání chybějící identity je u Bassaniho nahrazen spíše potřebou návratu k vlastním kořenům, prostřednictvím čehož se snaží pochopit a nalézt smysl všeho, co se stalo. Od proustovského mýtu nostalgické vzpomínky, jež znovu evokuje dávné pocity štěstí, se Bassani zásadně odlišuje především tím, že jeho vzpomínání v zásadě tyto idylické pocity nenavozuje. Jistě, vzpomíná i na šťastné okamžiky, jenže z jiného účelu a také jiným způsobem. Jak jsme již předznamenalí výše, vzpomínky jsou pro Bassaniho spíše určitým procesem, který mu dopomáhá k pochopení souvislostí a důsledků. Jeho intencí rozhodně není vytvoření nějakého iluzorního světa šťastných vzpomínek, do kterého by se uzavřel a melancholicky se jím opájel. Jeho cesty paměti nejsou ani tak podvědomým plynutím, jako spíše promyšlenou rekonstrukcí. Bassani ví dobře, na co vzpomíná, a ví také proč. To ale zákonitě přináší určité problémy, protože každý takový proces má své hranice. Jednou z nich je například neschopnost znovu vyvolat dávné city a situace, které sice v dané chvíli existovaly, ale jsou svým způsobem neopakovatelné, a prožívat je identicky po letech zkrátka už není možné. Může si v paměti znovu a přesně vybavit jednotlivé obrazy, ovšem už ne to, co v těch chvílích pociťoval. S tím také úzce souvisí fakt, že když se ponoří do vzpomínek a jednotlivé okamžiky z nich zrekonstruuje, ztratí tím vlastně kontinuitu se současností, ustrne v určité statičnosti, stává se tak pouze jakýmsi „cestovatelem“ po své paměti. To vše ale nijak nezpochybňuje jeho nezměrnou vůli k vyprávění a mistrnou evokaci atmosféry.

S tím také úzce souvisí zajímavý problém identifikace protagonisty, na který od začátku knihy narážíme. Identita hlavního hrdiny a zároveň vypravěče příběhu je totiž po celou dobu takřka enigmaticky zahalena, neznáme dokonce ani jeho jméno. Ztotožňování protagonisty s Bassaním samotným se samozřejmě nabízí už kvůli četným aluzím, které jsou v díle přítomny. Protagonista pochází ze středostavovské židovské rodiny žijící ve Ferrare, navštěvuje místní gymnázium, později studuje literaturu na univerzitě v Boloni. V tomto ohledu životopis hlavního hrdiny takřka bezvýhradně koresponduje s autorovým. Rovněž jména protagonistových rodinných příslušníků jsou do jisté míry výmluvná, zvláště v případě jeho mladší sestry. Ta se v románě jmenuje Fanny, což by logicky mohlo odkazovat na stejně tak „neitalské“ jméno Jenny, jež ve skutečnosti nesla Bassaniho sestra. Všechny tyto teorie jsou však pouze spekulativní a nelze je s jistotou potvrdit ani vyvrátit. I kdybychom připustili jistou míru autobiografičnosti, je třeba si uvědomit, že zákonitě musel existovat nějaký důvod,

proč Bassani hlavnímu protagonistovi jméno nedal. V celé *Zahradě Finzi-Continiů* totiž vždy zůstává něco nedořečeného, něco, co se skrývá pod povrchem, a co si může vypravěč pouze domýšlet. Vypravěč a potažmo ani čtenář nemůže nahlížet do nitra ostatních postav, ty zná pouze skrze jejich jednání a postoje. A čeho se vypravěč přímo osobně neúčastní, zná také pouze zprostředkovaně. Tato rouška se nikdy nepoodhalí, ba spíše naopak. Postavy příběhu jsou totiž tak hmatatelně vykreslené, že snaha o úplně odhalení jejich pocitů a myšlenek by se mohla jevit až jako indiskrétní. Jako určitá neviditelná hranice, kterou se nesluší překračovat. A právě v tom lze hledat možnou příčinu anonymity protagonisty. Kdyby totiž Bassani dal hlavnímu hrdinovi jméno, potvrdil by tím vlastně nepřímo něco, co chtěl raději nechat symbolicky pootevřené. Je tedy spíše možné, že raději stvořil jakési své bezejmenné alter-ego, což ho určitým způsobem osvobozuje. Nemůžeme tedy s jistotou říci, že vypravěč se rovná osobě Giorgia Bassaniho, stejně tak jako to nemůžeme úplně popřít. Bez ohledu na tyto skutečnosti zůstává protagonista především literární postavou, která patří do knihy přesně tak, jako všechny ostatní. I kdyby se snad jednalo o projekci Bassaniho osobnosti, nebyl by to zcela jistě Bassani z doby vzniku knihy, nýbrž již pouze onen ferrarský mladík, který zůstal v mikrokosmu příběhu, a který je sám o sobě vlastně také jenom součástí vzpomínek.

Abychom však mohli co nejlépe pochopit motivy, které v Bassaním předznamenaly potřebu vyprávění, musíme se vrátit na samý začátek knihy. V prologu je totiž zachycena velmi symbolická scéna, odehrávající se více než dvanáct let po válce. Vypravěč je spolu s několika přáteli a jejich devítiletou dcerou Gianninou na jarním víkendovém výletě v okolí Říma, kdesi u pobřeží. Náhodou zavítají i na staré pohřebiště Etrusků, kde se malá Giannina s údivem ptá, proč se tam nepláče, když je to přece hřbitov. Od otce se jí dostane tohoto vysvětlení: „*I morti da poco sono più vicini a noi, e appunto per questo gli vogliamo più bene. Gli etruschi, vedi, è tanto tempo che sono morti [...] che è come se non siano mai vissuti, come se siano sempre stati morti.*“²⁸ Právě toto konstatování představuje zásadní zlom, který ve vypravěči vyvolá určitý pocit lítosti a hlavně závazku vůči těm, jejichž osudy se rozhodl vyprávět. Analogie hřbitova s bezejmennými hroby je zde více než jasná. Za druhé světové války přišla o život spousta lidí, jejichž osudy už nikdo nezná, jejichž jména už vlastně ani nikdo nepamatuje. Jako by ani nebyli, prostě najednou zmizeli a nezůstalo po nich vůbec nic. Jenže každý z těch mrtvých měl nějaký život, nějaký příběh, který by si zasloužil být vyprávěn. A právě tohle je

²⁸ BASSANI, Giorgio. *Opere*. 1.a.ed. Milano: Arnoldo Mondadori Editore S.p.A. 1998, str. 320. Přeloženo z: BASSANI, Giorgio. *Zahrada Finzi-Continiů*. 1.vyd. Praha: Odeon 1971, str. 11: „*Ti, co zemřeli před nedávnem, jsou nám bližší, a proto je máme víc rádi. Etruskové jsou už tak dlouho mrtví, [...] že je to, jako by nikdy nežili, jako by byli stále mrtví.*“

nejdůležitějším poselstvím knihy. Vypravěč se pak v mysli vrací k monumentální hrobce Finzi-Continiů ve Ferrare, kde je ovšem pohřben pouze jeden z těch, které znal, a ke kterým měl nějaký vztah. Ostatní členové rodiny zmizeli kdesi v pekle koncentračních táborů a nikdo už se nikdy nedozví, kde a jak přesně zemřeli.

„E mi si stringeva come non mai il cuore al pensiero che in quella tomba, istituita, sembrava, per garantire il riposo perpetuo del suo primo committente [...] Infatti non vi è stato sepolto che Alberto, il figlio maggiore, morto nel '42 di un linfogranuloma; mentre Micòl, la figlia secondogenita, e il padre professor Ermanno, e la madre signora Olga, e la signora Regina, la vecchissima madre paralitica della signora Olga, deportati tutti in Germania nell'autunno del '43, chissà se hanno trovato una sepoltura qualsiasi.“ (str. 322)

„A jako nikdy předtím se mi svíralo srdce při pomýšlení, že v tomto hrobě, jakoby postaveném jen proto, aby zabezpečil věčný odpočinek jeho prvnímu obyvateli [...] Byl tam pochován skutečně pouze Alberto, který zemřel v roce 1942 na lymfogranulom, zatímco Micòl, jeho mladší sestra, a otec, profesor Ermanno, a matka, paní Olga, a paní Regina, staříčká, paralytická matka paní Olgy, deportovaní na podzim roku 1943 do Německa, kdoví, zda byli vůbec pohřbeni.“ (str. 13)

Právě vůči těm všem cítí vypravěč jistý dluh v tom smyslu, že on je přece znal, věděl, jací byli a je tedy jeho povinností jejich příběh zprostředkovat ostatním.

Ale nejsou to pouze Finzi-Continiové, kdo stojí za zrodem narace. Důležitým motivem zůstává i fakt vypravěčovy (a zde patrně i autorovy) židovské podstaty a již zmiňovaná snaha o její pochopení v kontextu doby. Vrací se zpět ke kořenům, aby vyprávěl, aby porozuměl. Vyprávění není pro autora ani tak očišťou a osvobozením, jako spíše nutností zachycení doby, která byla něčeho svědkem, příčinou, ale i následkem. A bez níž není možné plně pochopit současnost. V tom lze spatřovat určité dědictví manzoniovské tradice příběhu jednotlivců zasazených do velkého příběhu doby. Podobný přístup budeme moci pozorovat u Elsy Morante a jejího díla *Příběh v historii*, ve kterém mají dějiny determinační vliv na osud postav. Pro Bassaniho je vyprávění jistým klíčem, který ač některé dveře nechává navždy zamčené, mnohé otevřít dokáže, a to je důležité.

4.2.2 Dvě tváře židovské Ferrary a fašismus jako latentní hrozba

„V tomto procesu se nezachrání nikdo; sami židé, kteří byli z většiny fašisté; aristokratičtí Finzi-Continiové, bohatí latifundisté; liberální střední třída (jako rodina Vypravěče), se svou slabostí a pasivitou; ti všichni se podíleli na dějinném obratu, který umožnil vzestup sil zla.“²⁹

„In questo processo nessuno si salva: gli ebrei che erano stati essi stessi in maggioranza fascisti; gli aristocratici Finzi-Contini, ricchi latifondisti; i borghesi liberali (come la famiglia del Narratore), con la loro debolezza e passività; tutti avevano contribuito alla svolta della storia che aveva permesso l'ascesa delle forze del male.“³⁰

Židovské téma je v *Zahradě Finzi-Continiů* reflektováno distinktivním způsobem. Motiv identity je zde nahrazen spíše motivem příslušnosti. Svým popisem autor vypodobňuje dokonalou fresku židovské komunity v soudobé Itálii a rovněž rozlišuje v zásadě dva druhy židovství. První z nich je obraz oné moderní židovské buržoazie, která je právoplatnou složkou italské společnosti, a také se jí cítí být. Jejich židovská příslušnost nepředstavuje příliš determinální pojem. Tito židé sice navštěvují jednou týdně synagogu, dodržují doma některé významné židovské tradice, ale tím to pro ně v zásadě končí. Formálně vzato sice komunitou jsou, ovšem již spíše z hlediska kulturního než národnostního. Do své komunity se totiž neuzavírají a spíše než za židy se považují za Italy. A od toho se také odvíjí jejich vztah k fašismu, aspoň tedy v jeho počátcích. Právě otec hlavního hrdiny je jedním z typických příkladů již zmiňované ambivalence italského fašismu. „*Mio padre, volontario di guerra, aveva preso la tessera del Fascio nel '19;*“³¹ Jako veterán bojů první světové války na italské frontě se přiklonil k formující se fašistické ideologii a stal se členem fašistické strany, stejně tak jako mnoho dalších. A samozřejmě z ní byl po přijetí rasových zákonů vyloučen. Zde ale narážíme na již mnohokrát skloňovanou otázku viny a její klasifikace. V *Zahradě Finzi-Continiů* nejsou židé vykresleni pouze jako nevinné oběti vydané napospas svým vrahům. Bassani se snaží zachytit i mechanismy, které k tomuto neblahému historickému

²⁹ Vlastní překlad z: VARANINI, Giorgio. Bassani. *Citované dílo*, str. 114

³⁰ VARANINI, Giorgio. Bassani. *Citované dílo*, str. 114

³¹ BASSANI, Giorgio. *Opere. Citované dílo*, str. 463. Přeloženo z: BASSANI, Giorgio. *Citovaný překlad*, str. 124: „*Můj otec, dobrovolník z války, vstoupil do Fascia v roce 1919.*“

zvratu vedly. Fašismus a všechny jeho negativní projevy totiž nepřišly ze dne na den, byl to dlouhý a komplexní proces, který postupně zachvacoval všechny sféry života. A lze konstatovat, že to vše se dělo až na výjimky buď za hlasitého souhlasu, nebo aspoň za tichého mlčení občanů.

Právě pasivita a inercie obyvatel vydatně pomáhala fašismu se rozvíjet, na což Bassani někdy i implicitně poukazuje. Nejde o přímou obžalobu společnosti, jde spíše o objektivní úhel pohledu. Toto jednání je charakteristické zejména pro střední třídu obyvatelstva (a to i židovského), u které i vypravěč sám konstatuje jistou ustrnulost a neochotu k činu, ať už jakémukoliv. Tato vrstva společnosti, jejíž je však součástí, se provinila tím, že svým mlčením a netečností vzestup fašistické moci umožnila. Vypravěč cítí také jistou vinu, protože ani on se realitě nijak nevzpírá, ovšem jako jeden z mála nepodléhá bláhovým iluzím a situaci vidí zcela kriticky a bez příkras.

A pak jsou zde oni až přízrační Finzi-Continiové, jakýsi protipól všech výše jmenovaných. Žijí uzavřeni ve své zahradě, odkud vycházejí jen zřídka a veřejného života ve městě se nijak neúčastní. Mohlo by se zdát, že se ostatních židů straní kvůli rozdílné míře ortodoxnosti, ale pravda je jiná. Není to tak, že by ostatními snad pohrdali nebo se jim záměrně vyhýbali, jejich dobrovolná izolace vychází spíše z jejich rozdílného společenského postavení. Jako by se vznášeli nad ostatními, zahalení zvláště noblesní a vznešenou aureolou. Jejich ortodoxnost je spíše diskutabilní a nedá se nijak potvrdit, že by byla výraznější než u ostatních ferrarských židů.

Jak lze předpokládat, fašismus je v díle citelně přítomen, avšak jiným způsobem, než by se dalo očekávat. Plíží se příběhem takřka jako podivná neviditelná hrozba, jako latentní choroba, o jejíž existenci sice víme, nicméně její projevy a důsledky jsou prozatím nezřetelné. Toto schéma je samozřejmě několikrát porušeno, a to hlavně tehdy, když se fašistická omezení začnou osobně dotýkat hlavního protagonisty a potažmo i ostatních postav. První bolestná konfrontace s fašistickým režimem protagonistu čeká v momentě, kdy je jako žid vyloučen z ferrarského tenisového klubu hraběnky *Eleonory d'Este*.

Další nepříjemnost ho čeká, když je mu zakázán vstup do místní knihovny. Tato hořká omezení snáší protagonista pochopitelně s velmi mrzutým a potupným pocitem. Paradoxně ho ale právě toto částečné vyloučení z italské společnosti více sblíží s rodinou Finzi-Continiů, ale o tom konkrétně pojednáme až později.

4.2.3 Finzi-Continiové v labyrintu svých samot

„*Chissà come nasce e perché una vocazione alla solitudine.*“³²

V románě se setkáme se čtyřmi členy rodiny Finzi-Continiů. Patří k nim moudrý a ctihodný profesor Ermanno, jeho distingovaná žena Olga, a jejich děti, které jsou zhruba ve stejném věku jako protagonista. Jejich dcera, krásná a energická Micòl, je po celou dobu velkou platonickou láskou hlavního hrdiny. S jejím starším bratrem Albertem spojuje protagonistu kamarádství, ovšem Alberto se vyznačuje nevýraznou a letargickou povahou, která způsobuje, že je vlastně kamarádem všech a nikoho. „[...] *Alberto, con quel suo carattere più passivo di un punching ball, fosse sempre amico di tutti e di nessuno.*“³³

Protagonista stráví v jejich společnosti mnoho času, dostane se za zdi jejich zahrady, jenže i když si to zprvu nemyslí, musí si později přiznat, že přece ho od nich ještě něco odděluje. Jsou totiž ještě jedny zdi, neviditelné a neprostupné, které má rodina Finzi-Continiů v sobě, a které nelze překonat.

Izolovanost rodiny Finzi-Continiů má několik rovin, z nichž každá má důležitý význam pro pochopení těch dalších. Zároveň je ale poměrně složité stanovit hranice, kde jedna z nich končí a další naopak začíná. Zajímavý je také problém příčiny a následku: uzavírají se Finzi-Continiové do své samoty kvůli tomu, že je okolní svět nějakým způsobem nechápe či nepřijímá? Anebo je právě jejich izolovanost tím důvodem, co je od okolního světa odděluje? Tyto otázky nelze jednoznačně zodpovědět, ovšem můžeme je dát do souvislosti s židovským údělem obecně, protože židé se odjakživa potýkali s různým stupněm izolovanosti. A čím jejich nucená desintegrace rostla, tím více se uzavírali do svých komunit. Jak jsme se již ale zmiňovali, tento model v Itálii dvacátého století příliš neplatil, a tak se Finzi-Continiové vymykali i tamějším zvyklostem.

První stupeň jejich izolovanosti by se dal označit jako *vnější*. Tu představuje zeď, oddělující jejich zahradu od ulic Ferrary, a to jak ve faktickém, tak i symbolickém smyslu. Motiv

³² BASSANI, Giorgio. *Opere. Citované dílo*, str. 325. Přeloženo z: BASSANI, Giorgio. *Zahrada Finzi-Continiů. Citovaný překlad*, str. 17: „*Kdovíjak a proč se rodí sklon k samotě.*“

³³ *Tamtéž*, str. 429. Přeloženo z: *Citovaný překlad*, str. 98: „[...] *Pokud jde o Alberta, ten s tou svojí charakteristickou pasivitou, větší než punching ball, bude přítelem všech a v podstatě nikoho.*“

zahrady jako rajského útočiště, které sice chrání, ale také přede vším uzavírá, je zde význačný. Alberto a Micòl například nikdy nechodili do školy jako ostatní děti, měli totiž soukromé hodiny a protagonista je vídával pouze sporadicky. Později se na to zeptá přímo Micòl. Ta mu odpoví, že jejich matka má panickou hrůzu z mikrobů a virů, proto je takto úzkostlivě chránila před nemocemi. Právě kvůli infekční chorobě totiž ztratila prvorozeného syna Guida. Ale je jasné, že pouze tato úzkostlivost není jedinou příčinou izolovanosti Finzi-Continiů.

Tato izolovanost však není bezvýhradná. Je pozoruhodné, že právě v době, kdy ferrarští židé začali pociťovat omezení plynoucí z rasových zákonů a byli systematicky vylučováni z veřejného života, Finzi-Continiové se naopak začali okolnímu světu více otevírat. Najednou se opět objeví v městské synagoze, do které nejméně pět let nevšl, protože si se svolením ferrarské židovské obce opravili chátrající španělskou synagogu, a chodili už jenom tam. Zničením však byli zpátky, což v hlavním protagonistovi vyvolává zvláštní pocit a téměř i podezření, že Finzi-Continiové vlastně rasové zákony svým způsobem vítají.

„E volevo saperlo, perché? Ma perché erano contenti di quello che stava capitando! Perché a loro, halti come erano sempre stati (contrari al fascismo, va bene, ma soprattutto halti), le leggi razziali facevano in fondo piacere! E almeno fossero stati dei buoni sionisti, allora! ...E invece no. Più che tirar fuori ogni tanto un po di soldi, per Erez...di più non avevano mai voluto fare. Loro le somme vere avevano sempre preferito spenderle in aristocratiche futilità.“ (str. 374)

„A chci vědět proč? No prece proto, že jsou samozřejmě spokojeni s tím, co se děje. Protože jim, kteří byli vždycky halti (proti fašismu byli, dobře, ale především halti) se rasové zákony v podstatě líbí. Kdyby aspoň byli dobrými sionisty! Kdyby aspoň vzhledem k tomu, že se tady, v Itálii a ve Ferraře cítí natolik špatně, natolik na návštěvě, využili situace a laskavě se přestěhovali do Erez. A zatím ne. Nic víc než že občas vytáhnou trochu peněz- a žádné zvláštní sumy, ke všemu-, nic víc se jim pro Erez nikdy neráčilo udělat. Opravdové peníze utráceli tihle lidé vždycky jen za aristokratické malichernosti.“ (str. 54)

Protagonista je též zaskočen náhlým pozváním do jejich zahrady, kde po vyloučení z klubu Eleonory d'Este začnou Micòl a Alberto pořádat své vlastní tenisové turnaje. Ze Zahrady Finzi-Continiů se tak v ten čas stává jakési místo setkávání, protože kromě protagonisty jsou

tam častými hosty i další mladí lidé, někteří také židovského původu. Právě v té době protagonista zaznamená náhlou vřelost vztahů vůči jeho osobě ze strany Finzi-Continiů, což ho velice těší, ale zároveň si ji nedokáže plně vysvětlit. Nakonec se opět utvrzuje v dojmu, že čím více se smyčka rasových zákonů uzavírá, tím více jsou Finzi-Continiové vůči ostatním židům (a tedy i jemu) otevření a přátelští. Profesor Ermanno mu dokonce později dovoluje, aby studoval a psal svou diplomovou práci v jejich rozsáhlé knihovně. Protagonista to s vděčností přijímá a u Finzi-Continiů pak tráví mnoho času. Navzdory tomu všemu pořád existuje něco jako neviditelná stěna, která mu znemožňuje je poznat opravdu do hloubky, pochopit, jací vlastně jsou. A to něco je zakořeněno v jejich samé podstatě.

Existuje totiž i podivná *vnitřní* uzavřenost, kterou obracejí všichni Finzi-Continiové proti sobě navzájem. Jejich rodina sice působí idylicky, jenže když je protagonista pozná trochu blíž, nemůže se ubránit dojmu, že jejich rodinným vztahům chybí jistá vřelost a opravdovost. Jsou sice navenek všichni dokonalí, materiálně mají vše, co si jen člověk dokáže představit, ale jsou vůči sobě podivně lhostejní. Nejvýmluvnějším důkazem toho je jejich postoj k Albertovi. Albertovi Finzi-Continimu totiž odjakživa chybí jistá vůle k životu a ctizádostivost. Vedle své živelné a nezkrotné sestry Micòl pak působí obzvlášť slabě a odevzdaně. Nezapojuje se příliš do hovorů, jako by ani neměl žádný názor. Až nekriticky obdivuje svého přítele ze studií, mladého inženýra Giampiera Malnateho, který je u nich častým hostem. Giampiero je rázný a bodrý mladík, přesvědčený komunista, s nímž se hlavní protagonista nejednou pouští do vášnivých debat. Alberto pouze naslouchá, jako němý pozorovatel okolního světa.

O problémech se v rodině Finzi-Continiů mlčí. Protagonista se v duchu nejednou pozastaví nad tím, s jakou samozřejmostí profesor Ermanno přehlíží studijní neúspěchy svého syna Alberta a přehlíží i jeho bezprizorní existenci a absenci jakýchkoliv ambicí. S podobnou lhostejností se rodina Finzi-Continiů staví k Albertově propukající chorobě, což hlavního hrdinu znepokojuje. Dobře si totiž všímá, že se Albertův stav zhoršuje a nechápe, jak je možné, že se všichni kolem něj tváří, jako by bylo všechno v pořádku. Se svými obavami se svěruje Malnatemu, který překvapivě také Albertův stav nijak neřeší:

„Non c'era dubbio-dissi-: secondo me Alberto aveva qualcosa. Non aveva notato come respirava a fatica? E non gli sembrava perlomeno strano che nessuno di casa sua, né suo zio né suo padre, avesse preso finora la benché minima iniziativa per curarlo? Lo zio medico,

quello di Venezia, non credeva nelle medicine, e sta bene. Ma tutti gli altri, la sorella comresa? Calmi, sorridenti, serafici: nessuno muoveva un dito.“ (str. 550)

„Je jasné, že Albertovi něco je, aspoň se to domnívám- řekl jsem. Nevšiml si snad i on, jak obtížně dýchá? A nepřipadá mu přinejmenším podivné, že se až dosud nikdo, ani strýc, ani otec, nepokusil ani v nejmenším ho léčit? Jeho strýc lékař, ten benátský, nevěří lékům, dobře. Ale co ostatní, i jeho sestra? Jsou klidní, usmívají se jak andílci: ale nikdo nehne prstem.“ (str. 191)

Z epilogu se dozvíme, že Alberto trpěl zhoubným onemocněním, kterému podlehl ještě předtím, než začaly transporty židů do koncentračních táborů. Tam později zahynul zbytek rodiny Finzi-Continiů.

Ještě předtím však hlavní hrdina dospěje k trpkému, ovšem nevyhnutelnému konci své iniciace. Ví, že jeho láska k Micòl je beznadějná, ví, že ty dny, které strávil v oné přízračné zahradě Finzi-Continiů nenávratně skončily. Je mu zřejmé, že nastal čas na to, aby začal přemýšlet o svém životě a budoucnosti, avšak má v sobě určitý zmatek a neví, odkud začít. Perspektiva budoucnosti postrádá jasné kontury, je spíše tichou, blížící se hrozbou. To vše si ještě více uvědomí při nečekaně upřímném rozhovoru s otcem, který mu poněkud otevře oči i ohledně toho, co se týče Finzi-Continiů:

„È gente diversa... non sembrano neanche i judim... Eh, lo so: Micòl, lei, ti piaceva tanto forse per questo... perché era superiore a noi...[...]“³⁴

Otec mu to však neříká proto, aby ho ranil nebo mu vzal naději. Spíše se ho snaží povzbudit a přimět ho, aby se začal soustředit více na sebe a svou budoucnost.

„[...] Nella vita, se uno vuol capire, capire sul serio come stanno le cose di questo mondo, deve morire almeno una volta. E allora, dato che la legge è questa, meglio morire da giovani, quando uno ha ancora tanto tempo davanti a sé per tirarsi su e risuscitare... Capire da vecchi è brutto, molto più brutto.[...]“ (str. 566)

³⁴ BASSANI, Giorgio. Opere. *Citované dílo*, str. 566. Přeloženo z: BASSANI, Giorgio. *Zahrada Finzi-Continiů. Citovaný překlad*, str. 204: „Jsou to jiní lidé... nevypadají ani jako judim. Já vím, Micòl se ti asi taky tolik líbila, protože je nad námi...[...]“

„[...] Má-li člověk v životě pochopit, skutečně pochopit, jak se věci mají, musí aspoň jednou umřít. A tak, protože je tohle zákon, je lepší umřít mladý, kdy má člověk před sebou dost času na to, aby se z toho dostal, aby vstal z mrtvých... Pochopit až k stáru je ošklivé, moc ošklivé.[...]“ (str. 204)

Tady se příběh uzavírá. Náš protagonista-vypravěč totiž v následném epilogu ještě zdůrazňuje, že to, co chtěl napsat o Finzi-Continiových končí právě zde. Dále by psal už jenom o sobě, a psát pouze o sobě samém nebylo nikdy jeho záměrem. Takhle však splnil vše, co si předsevzal: dokázal zhmotnit židovskou Ferraru, která už žije jen ve vzpomínkách. Dokázal dát tváře a hlasy těm, po kterých zbylo už jen jméno stroze přeškrtnuté na seznamu. Anebo, v případě Alberta, vytesané na hrobce v ulici Montebello ve Ferraře. Tohle byl jejich příběh, a víc už nebylo třeba dodávat.

5. Elsa Morante: Vyprávění jako podvědomá nutnost

5.1. Životopis

Elsa Morante se narodila 18. srpna 1912 v Římě. Její matka Irma Poggibonsi byla učitelka židovského původu. Elsa dostala příjmení podle matčina manžela Augusta Moranteho, který však nebyl jejím biologickým otcem; tím byl Sicilan Francesco Lo Monaco, který v roce 1943 spáchal sebevraždu.

Kvůli špatnému zdraví Elsa nikdy nenavštěvuje základní školu. Vzdělává se soukromě, a to především četbou. Již v dětském věku projevuje literární vloh, věnuje se psaní básniček, bajek a povídek, které pak vydává v dětských časopisech. Po absolvování gymnázia nastupuje na univerzitu, ale studium záhy přerušuje. V osmnácti letech se rozhodne osamostatnit a starat se o své živobytí sama. Dává soukromé hodiny, přičemž dále publikuje své povídky v časopisech. V roce 1936 potkává spisovatele Alberta Moraviu, za kterého se o pět let později provdá. V témže roce publikuje svou první sbírku povídek pod názvem *Il gioco segreto* (Tajná hra).

V roce 1943 prchá spolu s Albertem Moraviou před hrozícím nebezpečím fašistických represí do horské oblasti Ciociaria. Po osvobození země od fašistické nadvlády se opět vrací do Říma. V té době již Elsa Morante pracuje na svém prvním rozsáhlém románu, odehrávajícím se na jihu Itálie na sklonku devatenáctého století, který se svou narativní strukturou i volbou tématu výrazně odlišuje od tehdejšího literární produkce. Tento román vychází v roce 1948 pod názvem *Menzogna e sortilegio* (Lež a kouzlo). V roce 1957 Morante publikuje iniciační román *L'isola di Arturo* (Arturův ostrov), za nějž v témže roce obdrží cenu Strega. Další povídková sbírka s názvem *Lo scialle andaluso* (Andaluský šál) jí vychází v roce 1963.

Její vrcholným románem, ve kterém hrají hlavní úlohu dějiny, je bezesporu *La Storia* (Příběh v historii, česky 1990). Právě zde Morante nejvýrazněji rozvíjí svou koncepci příběhu jednotlivce na pozadí velkého příběhu dějin. Pozdní a zároveň i poslední román *Aracoeli* (česky 1988), v němž se soustřeďuje zejména na motiv hledání kořenů, vydává v roce 1982. Soukromý život Elsy Morante nebyl příliš šťastný. Manželství s Moraviou, které od začátku provázely problémy a vypjaté situace, se rozpadlo; Morante se už nikdy znovu nevdala a

zůstala bezdětná. V osmdesátých letech se její zdravotní problémy začaly stupňovat a po nezdařeném pokusu o sebevraždu je hospitalizována. Elsa Morante umírá na infarkt po operaci dne 25. listopadu 1985.³⁵

³⁵ Čerpáno z: Treccani.it. Získáno 20. 7. 2014, z Treccani.it: http://www.treccani.it/enciclopedia/elsa-morante_%28Dizionario-Biografico%29/

5.2 Příběh v historii

*„Elsa Morante je Šeherezáda našich dnů, jež píše příběhy, aby vnesla útěchu do smutné noci odcizené, zoufalé a zmechanizované civilizace, a aby vymýtila monstra, která ji ohrožují.“*³⁶

Příběh v historii, který vyšel v roce 1974, vyvolal u kritiky rozporuplné reakce. Jedna strana barikády považovala jeho formu za zastaralou a překonanou, druhá zase spatřovala v Else Morante poslední velkou vypravěčku, jež je schopna napsat rozsáhlý román takřka balzakovského typu.³⁷ V každém případě se román *Příběh v historii* řadí k nejvýznamnějším dílům Elsy Morante a zároveň ji jako spisovatelku i v mnohém charakterizuje. Dodejme ještě, že Morante v některých svých dalších románech rozvíjí motiv proustovské zpřítomnělé vzpomínky podobně jako Bassani, ovšem také ona jej pojímá originálním způsobem.

5.2.1 „Malí“ lidé za „velké“ doby

Nejdříve se stručně vrátíme k tomu, co přesně Else Morante kritika vytýkala. Celý příběh bez výjimky je totiž zprostředkováván optikou vševědoucího vypravěče, což samozřejmě snižuje psychologičnost postav. Tento narativní postup ve své nejčistší formě je skutečně v době vzniku románu již málo frekventovaný a je považován za anachronistický. Autorce je vyčítáno, že na své postavy shlíží svrchu, že si s nimi hraje jako s bezduchými tvory, které nechává napospas jejich předurčeným rolím.

Musíme připustit, že o psychologii postav se toho dozvíme jen velmi málo. Hlavní hrdinka, sedmatřicetiletá učitelka Ida, je nevýrazná a obyčejná žena, která nevyniká krásou, elegancí, ani bystrostí.

³⁶ Vlastní překlad z: SGORLON, Carlo. *Invito alla lettura di Elsa Morante*. Milano: U. Mursia & C. 1972, str. 17: „Elsa Morante è una Sheherezade dei nostri tempi, che scrive storie per consolare la triste notte di una civiltà alienata, meccanica e disperata, e per esorcizzare i mostri che la minacciano.“

³⁷ Ke kritikům románu patřil například Enzo Siciliano nebo Renato Barilli; naopak pozitivně se k němu stavěla například Natalia Ginzburg.

„Di età, aveva trentasette anni compiuti, e davvero non cercava di sembrare meno anziana. Il suo corpo piuttosto denutrito, e informe nella struttura, dal petto sfiorito e dalla parte inferiore malamente ingrossata, era coperto alla meglio di un cappottino marrone da vecchia, con un colletto di pelliccia assai consunto, e una fodera grigiastra che mostrava gli orli stracciati fuori dalle maniche.”³⁸

„Bylo jí třicet sedm a vůbec se nesnažila vypadat mladší. Spíš byla podvyživená. Špatně roslá, ňadra měla povadlá a spodní partii těla nepěkně zbytnělou, na sobě hnědý zimáček, jaký nosívali stařeny; měl vypelichaný kožešinový límec a z rukávů vykukovala našedlá potrhaná podšívka.”³⁹

Ida je vdova a žije se svým dospívajícím synem Ninem ve skromném římském bytě. Již ze začátku je podrobně popsán její dosavadní život – od původu a dětství přes manželství i následné ovdovění. O povaze Idy se toho ale mnoho nedozvíme, snad pouze to, že je svým způsobem dětská a má komplikovaný vztah s okolním světem, protože ji trochu děsí. Zjevné je však i to, že do zajista nemá příliš ambicí do dalšího života. S faktem, že je vdova, je smířená a ani nepomýšlí na to, že by se to mělo někdy změnit. Její cíle jsou prosté: chce jen v klidu žít tak jako dosud a co nejlépe se starat o svého syna Nina. Dá se tedy říci, že Ida není ani tak výjimečná, představuje spíše prototyp prosté, mírné ženy, kterých by se dalo najít mnoho.

Možná by její život takový i zůstal, nebýt zásahu historie. Je zajímavé, že všechna osobní dramata a překážky, se kterými se Ida musí vypořádat, vyplývají jen a pouze z dějinných zvratů. Přeneseně se jedná o příběh člověka jako takového, jemuž dějiny radikálně zasahují do osudu. Právě v tomto můžeme spatřovat nejvýznačnější odkaz Manzoniho románové koncepce, podle které má historie jednoznačně určující vliv na příběh postav.

Kdyby nebyla válka, pravděpodobně by se nikdy nestalo to, co Idě zamíchalo s celým dosavadním životem. Když se totiž vrací domů ze školy, je znásilněna německým vojákem, což nezůstane bez následků a Ida brzy zjistí, že je těhotná. I přestože její těhotenství znamená velkou komplikaci, dítěte se nechce zbavit. *„L'idea di procurarsi, in qualche modo, l'aborto,*

³⁸ MORANTE, Elsa. *La Storia*. Torino: Giulio Einaudi editore s.p.a. 1974, str. 21

³⁹ MORANTE, Elsa. *Příběh v historii*. Praha: Odeon, nakladatelství krásné literatury a umění, 1990, str. 25

a lei non venne nemmeno alla fantasia. L'unica difesa che riuscì a immaginare fu di nascondere a tutti la sua condizione, finché si poteva.“⁴⁰

Své těhotenství skrývá až do poslední chvíle před okolím, a dokonce i před synem Ninem. Nakonec se v utajení narodí malý Giuseppe (později bratrem překřtěný na Useppeho). Nino má svého nového bratra od první chvíle velmi rád a nepokládá Idě žádné palčivé otázky, kterých se tak bála. Jeho vztah k bratrovi je silný a průzračný, a stejně tak mateřská láska Idy k Useppemu není ničím omezena, a to ani dramatickými okolnostmi jeho početí. Právě toto představuje asi nejsympatičtější rys Idiny povahy – fakt, že dokáže milovat bezvýhradně, že se dokáže oprostit od toho špatného, co ji potkalo, a brát s určitou pokorou život takový, jaký je, aniž by někoho obviňovala, anebo se sama litovala.

Useppe je tedy milovaným dítětem, které ač žije zprvu takřka v utajení mezi čtyřmi zdmi jejich bytu, nikdy nepozná samotu či špatné zacházení.

5.2.2 Židovství jako podvědomá determinace

Dalo by se říci, že postoj Idy k vlastnímu židovství ve smyslu identity vlastně neexistuje, nebo ho aspoň nemůžeme z jejího jednání nijak poznat. Ida je židovka po matce, avšak tento fakt pro ni není až do nástupu fašistických hrozeb nijak podstatný. Nenavštěvuje synagogu, neslaví židovské svátky, dokonce o svém židovství dlouho neřekne ani Ninovi. Jistě by se dal vyvodit poněkud unáhlený závěr, že svou neortodoxností a částečnou lhostejností ke své židovské identitě Ida beze zbytku koresponduje s typickými představiteli tehdejší židovské komunity v Itálii. Musíme ale zvážit i ostatní faktory, které trochu mění situaci. Bylo by nepatřičné stavět Idu naroveň moderní židovské buržoazie, kterou dokázal tak skvěle popsat Giorgio Bassani. A to už jen proto, že Ida patří do úplně jiné společenské vrstvy. Moderní, městští židé se od své víry vzdalovali především proto, že už ji vlastně nepotřebovali, nechtěli se do ní uzavírat a izolovat se od italské společnosti.

Ida ale žila vždy uzavřeně, neměla přátele a nechodila do společnosti, takže by jí tedy možná ani sdružování v synagoze a v komunitě nebylo příjemné. Přesto ale v sobě cítila jisté

⁴⁰ MORANTE, Elsa. *La Storia. Citované dílo*, str. 85. Přeloženo z: MORANTE, Elsa. *Příběh v historii. Citovaný překlad*, str. 93: „Že by si mohla nějak zařídit potrat, to ji nenapadlo ani ve snu. Neuměla si představit jinou obranu než utajit, pokud to bude možné, přede všemi svůj stav.“

podvědomé spojení s židovským světem, protože při svých procházkách často zabloudila do židovské čtvrti, která ji něčím nedefinovatelným přitahovala.

„Da ultimo quasi ogni giorno, col pretesto di qualche piccola merce da acquistare, ma in realtà senza una motivazione precisa, Ida all'uscita di scuola si avviava al quartiere ebreo. Si sentiva attirata là da un richiamo di dolcezza, quasi come l'odore di una stalla per un vitello, o quello di un suk per un'araba; e insieme da un impulso di necessità ossessiva, come di un pianeta gravitante intorno a una stella.“ (str. 93)

„V poslední době pak pod záminkou, že musí koupit nějakou maličkost, ve skutečnosti však bez určitého důvodu, Ida hned ze školy každý den vyrazila do židovské čtvrti. Táhlo ji tam jakési něžné vábení, jako pach stáje vábí telátko či sůk, tržiště, Arabku, a zároveň ji tam hnala nutková nevyhnutelnost, již se nemohla ubránit, jako planeta musí obíhat kolem hvězdy.“ (str. 100-101)

Intenzivněji však začala své židovství vnímat až poté, co se objevila fašistická omezení a potažmo i nebezpečí pro italské židy. Nebála se ani tak kvůli sobě, spíše měla starosti o syna Nina a později i Useppeho. Poté, co jí na úřadě sdělí kritéria, podle kterých je posuzována míra árijství či židovství, ihned počítá Ninovy árijské předky, aby se tím případně mohla prokázat a ochránit ho před deportací. „[...] *E il conto qui le risultò propizio. Nino, sia pure di minimo nel punteggio dovuto: nove quote su dodici capi. Ariano!*“⁴¹

Useppe je sice napůl Němec a splňuje podmínky přesně tak jako Nino, ovšem identita jeho otce se nedá nijak dokázat, takže je v ohrožení stejně jako Ida. Právě kvůli tomu trpí Ida největšími úzkostmi a je k ostatním čím dál nedůvěřivější. „*A volte, non solo i tedeschi e i fascisti, ma tutti gli umani adulti le parevano assassini;*“⁴²

V jejím postoji k vlastní židovské identitě můžeme jasně spatřit ono časté identifikační paradigma mnoha italských židů za fašistické éry, a tedy to, že si své židovství začali naplno

⁴¹ Tamtéž, str. 62. „*A tady se výpočet ukázal příznivý. Ninův počet árijských dílů byl sice jen o chlup ale přece jen dostatečný: devět z dvanácti. Byl árijec!*“ (str. 66)

⁴² Tamtéž, str. 287. „*Občas jí jako vrahové nepřipadali jenom Němci a fašisti, ale všichni dospělí lidé;*“ (str. 295)

uvědomovat až poté, co se z něj pro ně stala hrozba. A jsme opět u vnímání židovství jako jakéhosi prisouzeného a nevědomého provinění, za které hrozí nesmyslně krutý trest.

Jak již jsme se zmínili, Nino o své částečné židovské identitě nemá tušení. Jako většina dospívajících chlapců té doby s fašismem sympatizuje, avšak s ideologickým přesvědčením to nemá nic společného. Fašismus pro něj představuje spíše dobrodružství a hru, líbí se mu jeho vnější okázalé projevy jako je sdružování a manifestace moci a síly. O politické poměry a skutečné důsledky fašistického režimu se pochopitelně nezajímá, spíše naopak. Lhostejná mu je i zhoršující se situace italských židů, protože nemá žádný důvod se s ní zabývat.

„[...] Dei giudei, difatti, e della loro attuale vicenda, Ninnuzzu non s'interessava per nulla, fin quasi a ignorarli in pratica, più o meno come si trattasse dei Cimbri, o dei Fenici.“⁴³

Není to tak, že by židům přál něco špatného nebo vůči nim cítil nějakou antipatii, prostě to pro něj není podstatné. Zde můžeme vidět další důkaz toho, že fašismus byl ve věcech antisemitské propagandy většinou velmi laxní. Protižidovská hysterie, která v Německu probíhala již ve dvacátých letech a do konce války se jen a pouze stupňovala, v Itálii nikdy plně nefungovala. Přesto z politických a taktických důvodů italská vládní garnitura umožnila, i když až se značným zpožděním, převzetí tragického nacistického vzoru.

Později se Ninův postoj zcela změní, od fašismu se odklání a podléhá spíše anarchistickým tendencím, což není náhodné. Jeho známý (potažmo i známý celé jejich rodiny) Davide Segre, uprchlý žid, který dlouho skrývá svou identitu, totiž představuje anarchistického buřiče *par excellence*, jenž se svými názory nijak netají. Hlavním důvodem Ninova radikálního a nekonvenčního postoje je však především jistý syndrom ztracené generace, jehož analogii můžeme zřetelně spatřit u mladých navrátilců z první světové války. Stejně jako oni, i Nino prožil jinošská léta se zbraněmi, ve snaze zajistit si jakýmkoliv způsobem obživu, později se i účastnil válečných hrůz. Válka sice skončila, jenže navázat plynule na to, co bylo před ní a žít tak, jako by se nic nestalo, to zkrátka už není možné. Ida si přeje, aby se Nino vrátil do školy, ten na to ovšem reaguje ironicky:

„Noi siamo la generazione della violenza! Quanno s'è imparato er gioco delle armi, ce se rigioca! Loro s'illudono de fregacce un'artra vorta... I soliti trucchi, il lavoro, i trattati,... le direttive... i piani centenari... le scuole... le galere... il regio esercito... E tutto ricomincia come prima! Siiiii...?! Pum! Pum! Pum!“ (str. 442)

⁴³ Tamtéž, str. 101. „O židy a jejich současné trápení se Ninnuzzu vc nezajímal, prakticky toho o nich nevěděl ani tolik jako dejme tomu o Kimbrech nebo Foiničanech.“ (str.

„My jsme generace samých násilníků! Kdo si jednou navykl na zbraň, ten ji nedá z ruky! Myslejí si, že nás znova chytí na špek... Pořád ty samý podfuky, práce, smlouvy, direktivy... Stoletý plány... Školy... Žaláře... Královská armáda... Že všechno bude zas jak bývalo! Opravdu?! Bum! Bum! Bum!“ (str. 447)

5.2.3 Kronika fašismu a války

Jak můžeme očekávat, historie má v tomto románě význačnou roli, je takřka největším hybatelem děje, což souvisí s ústředním motivem i již výše popisovanou narativní strukturou románu. Děj není založen na pocitech, vnitřních konfliktech, touhách nebo snad zvláštních a jedinečných vlastnostech postav, tak jako tomu bývá v moderních románech. Elsa Morante nehledá *jedinečné*, ale spíše *typické*. Shrnout to můžeme slovy Donatelly Ravanella: *„Tato naléhavost vyprávět příběhy exemplárních životů kromě toho, že ospravedlňuje výběr vševědoucího vypravěče, také odpovídá záměru, který Morantovou pobízí ke psaní.“*⁴⁴

Ne že by snad posuzovala příběh jednotlivců (v tomto případě Idy a jejích dětí) jako marginální a nedůležitý, to naopak. Ovšem historie zde nepředstavuje pouze kulisu pro příběhy postav. Historická věrnost a opravdovost je doložena už jen „dokumentárními“ úvody před začátkem kapitol, které přesně popisují vývoj historické a politické situace v Itálii v jednotlivých letech války, ale i po ní.

I když je válka velmi důležitým motivem děje, Morante se neomezuje pouze na ni, příběh není válkou ohraničen. Autorčinou intencí bylo také zachytit plynutí dějin, které se nikdy nezastavuje. Každá doba s sebou přinášela své těžkosti, které dopadaly na osudy milionů bezejmenných lidí. Druhá světová válka v díle samozřejmě představuje konkrétní dějinnou epochu, která změnila postavám zásadním způsobem život, ovšem záměrem autorky zcela jistě není vytvořit a popsat ohraničený úsek dějin, který na určitém místě začne a na určitém

⁴⁴ Vlastní překlad z: RAVANELLO, Donatella. *Scritture e follie di Elsa Morante*. Venezia: Marsilio Editori, 1980, str. 117: *„Questa esigenza di narrare storie di vite esemplari, oltre che a giustificare ulteriormente l'adozione del narratore di tipo onniscente, corrisponde all'intento che spinge la Morante a scrivere.“*

se uzavře. Je za tím odvěká snaha popsat dějiny jako proces, který vždy byl a vždy bude, který nemá jasný začátek ani konec.

Není to ale válka, co ukončí životy Nina, Useppeho i Idy. Všichni tři naleznou smrt až několik let po ní. Nejdříve zahyne Nino při nehodě, brzy na to Useppe podlehne těžkému záchvatu epilepsie, kterou trpí. Ida smrt obou synů neunese a zešílí a po devíti letech v apatickém stavu umírá také ona. Jeden Příběh se sice uzavírá, ale Historie pokračuje svým neomylným krokem dál.

6. Závěr

V závěru se pokusíme výše analyzovaná díla a narativní volby jejich autorů nahlédnout komparativně.

Nejprve je třeba zdůraznit odlišné narativní postupy použité v uvedených dílech, zejména pak výběr vypravěče, jehož role je v mnohém charakterizační. Kontrastu dvou vypravěčských typů si můžeme všimnout v dílech Prima Leviho. V díle *Je-li toto člověk* je totiž vypravěčem sám empirický autor, promlouvající v ich-formě. Víme tedy, že se jedná o Leviho reálné zkušenosti a prožitky, což podtrhuje autenticitu a sugestivnost románu. Román *Když ne nyní, kdy?* představuje zcela odlišný případ: jak jsme se již zmiňovali výše, toto dílo pojednává o prostředí, se kterým se Levi nikdy tváří v tvář nesetkal, a rovněž příběh je autorskou fikcí, byť se opírá o reálnou historickou epochu a její události. Postava hodináře Mendela, kterou můžeme označit za hlavní, je sice pro Leviho v mnohém osobní, avšak stále zůstává jen a pouze literární postavou. Děj této knihy je tedy zprostředkováván především Mendelovou optikou, důležité jsou jeho prožitky a pocity. Ostatní postavy jsou nám známy především skrze jejich vztah k Mendelovi a to, jak je vnímá on. Historie má v tomto románě samozřejmě význačnou roli, je důvodem, proč se vůbec postavy setkávají, ovlivňuje jejich osudy, určuje směr a cíl jejich cesty. Větší důraz je však kladen spíše na osobnost protagonistů a na to, jak se vyrovnávají se svým nelehkým osudem. Nejsou to žádní pěšáci na šachovnici dějin, kteří odevzdaně nastupují svou předurčenou cestu. Lidský rozměr tedy hluboce převažuje nad tím historickým. Právě v tomto ohledu se Leviho narativní postup hluboce odlišuje od toho, který v románu *Příběh v historii* používá Elsa Morante.

Přestože se *Příběh v historii* a *Když ne nyní, kdy?* odehrávají v téměř shodné dějinné epoše, je nesmírně zajímavé pozorovat odlišnost uchopení jednak jejich námětu, tak i formy. Jak jsme již předznamenali výše, právě determinální vliv dějin je základním principem románu *Příběh v historii*. Ačkoliv je výběr vševědoucího vypravěče někdy označován kriticky, v tomto románě však nepochybně koresponduje s literární koncepcí, kterou Morante zastává, a pro kterou se rozhodla. A tou není nic jiného než zaznamenat jeden exemplární příběh, který sice ve „velikých“ dějinách může působit marginálně, ale marginálním v žádném případě není. Je to zkrátka jeden příklad za všechny. V Leviho knize je Mendel středobodem vyprávění a od začátku známe jeho touhy, obavy a naděje, zato jeho minulost je pouze stručně nastíněna. Morante naopak přesně popisuje Idin rodokmen až do několikáté generace a s dokumentární přesností zaznamenává její minulost, ovšem o jejích myšlenkách nevíme

prakticky nic. *Příběh v historii* je v jistém slova smyslu kronikou, ve které je příběh jednotlivce podřízen příběhu doby.

Zvláštní typ vypravěče pak stvořil Giorgio Bassani ve své *Zahradě Finzi-Continiů*. Osobní ich-forma totiž jaksi kontrastuje s anonymitou vypravěče-protagonisty, jehož pravá identita zůstává skryta. Tento druh vypravěče tak vlastně balancuje na rozhraní dvou výše popisovaných typů, které si zvolili Levi a Morante. Bassani se zjevně odmítá přiklonit k jediné definitivní možnosti, a proto nechává otázku autobiografičnosti navždy otevřenou. Ich-forma sice zdánlivě navozuje subjektivitu, ovšem bezejmennost protagonisty naopak značí jistý odstup. Nelze se ovšem zbavit pocitu, že Bassani sám vlastně implicitně chce být svázán s příběhem, a proto do románu všechny ty autobiografické indicie a aluze vkládá.

Téma židovství a fašismu je každým z těchto autorů uchopeno specifickým způsobem. Nejtvrdší zkušenost s fašismem zažil a následně také popsal Primo Levi. S románem *Je-li toto člověk* se tak ocitneme přímo uprostřed válečného pekla a nejtvrdších represí, které byly na italské židy uvrženy. Jak jsme již předesílali, Primo Levi se spíše než za žida považoval za Itala, a tak musel v koncentračním táboře prožívat pocity krutého vyhnanství a nepochopitelné křivdy. V tomto románě jsme tedy svědky následků vyhoštěného italského fašismu jeho posledních let, příčinami a postupným vývojem režimu se však Levi nezabývá. Román *Když ne nyní, kdy?* představuje zcela netypický náhled na tematiku židovství a fašismu. Je v něm totiž porušeno takřka klasické schéma, kdy jsou židé popisováni jako bezmocné oběti, které se nepostavily na odpor agresorům. Zde však židé najdou odvahu a odhodlání a navzdory obtížným podmínkám se svým nepřátelům do rukou nevydají. Rovněž postoj Mendela a ostatních partyzánů z tohoto románu k vlastnímu židovství je úplně jiný, než ten Leviho. Tito židé jsou totiž dobře srozuměni se svou židovskou totožností, a tak pro ně tento fakt nepředstavuje žádný identifikační problém. Spíše se musí vyrovnávat s důsledky, které jim to přináší. Z historického hlediska byli východní židé svým způsobem zvyklí na to, že je většinová společnost úplně neintegrovala, že byli vždy tak trochu na jejím okraji a museli vždy počítat s tím, že může přijít nějaký další pogrom. Na jejich setkání s bohatými milánskými židy v závěru knihy lze demonstrovat, že ti se naopak považovali za Italy až do té míry, že je pak fašistické perzekuce zaskočily daleko více. Co mají však oba romány společné je fakt, že Primo Levi v nich nikoho neodsuzuje, nedomáhá se litości, ani se v ní sám neutápí. Jak sám napsal v prologu románu *Je-li toto člověk*: „*Esso [questo libro] non è stato scritto*

allo scopo di formulare nuovi capi di accusa; potrà piuttosto fornire documenti per uno studio pacato di alcuni aspetti dell'animo umano.“⁴⁵

Giorgio Bassani naopak podává v *Zahradě Finzi-Continiů* komplexní obraz italské střední třídy za fašistických let a ukazuje tak, jaká situace vlastně fašismu a jeho pozdějším neblahým událostem předcházela. Válku a její následky však zmiňuje pouze okrajově. Koneckonců není ani jeho cílem popisovat válku a příkoří, jež se židům děla. Vypravěč-protagonista je poutníkem po paměti, která je pro něj důležitým prostředkem k pochopení skutečností. Fakt židovství protagonisty je ohraničeno příběhem, dalo by se říci, že připomíná starou vybledlou fotografii, vzpomínku, součást již neexistujícího světa. Jeho spojitost s židovským národem je ze začátku realizována pouze povinnými návštěvami synagogy s rodiči, ale nelze nijak potvrdit, že by pro protagonistu jeho židovství mělo nějaký zvláštní význam. To se změní až po nástupu fašistických omezení, která ho sblíží s rodinou Finzi-Continiů. Jeho pozdější pocit sounáležitosti s židovským národem je založen spíše na velkém obdivu k Finzi-Continiům a jejich způsobu života, který si s židovstvím zprvu spojuje. Ovšem později pochopí, že to byla spíše iluze. Latentní fašismus, který proplouval celou knihou až na výjimky skrytý pod povrchem, se vynoří v celé své obludnosti pouze na začátku knihy a v konečném epilogu, kde se dozvíme, že celá rodina Finzi-Continiů (s výjimkou Alberta, který zemřel dříve) zahynula v koncentračním táboře.

Příběh v historii Elsy Morante pak představuje další úhel pohledu na tematiku židovství a fašismu. Protagonistka Ida si své židovství začíná naplno uvědomovat až tehdy, kdy z něj začíná být v očích fašistického režimu problém, v čemž lze najít určitou analogii s Primem Levim. Neshodují se ale v tom, že Ida se již předtím cítila „židovským světem“ bezděčně přitahována, ale neidentifikuje se s ním naplno. Idu nepřitahují tamní lidé, ale ani náboženský život či sdružování v komunitě. Spíše ji něčím okouzluje atmosféra těch míst, jejich *genius loci*, a vede ji tam v podvědomí pevně zakódovaný pocit, že právě tam patří. Ale své židovství ve smyslu identifikačním a determinačním si nijak neuvědomuje, což je samozřejmě dáno i její prostou povahou a tím, že si žádné hlubší existenciální otázky nepokládá. Jak jsme si již říkali výše, z historického hlediska je tento román velice přesný a konkrétní. Snad nejmarkantněji se v uchopení motivu historie od tohoto románu liší Bassaniho *Zahrada Finzi-Continiů*. Zatímco v *Příběhu v historii* mají dějiny hlavní roli, fašismus a válka razantně

⁴⁵ LEVI, Primo. Se questo è un uomo. *Citované dílo*, str. 7. Přeloženo z: LEVI, Primo. Je-li toto člověk. *Citovaný překlad*, str. 7: „Nebyla [tato kniha] napsána s cílem formulovat další body obžaloby; může spíš přispět materiálem k pokojnému zkoumání některých aspektů lidské duše.“

zasahují do osudu postav, v *Zahradě Finzi-Continiů* představuje historie spíše jednu z okolností. Okolností, která sice na konci přináší fatální důsledky, ovšem není jediným hybatelem děje.

Na závěr by bylo ještě vhodné krátce poznamenat, jaké místo zaujímá námi zkoumaná tematika v kontextu tvorby těchto tří autorů.

Co se týče Prima Leviho, jeho bolestná válečná zkušenost vlastně jeho spisovatelskou dráhu odstartovala, a tak je jasné, že tento motiv se prolíná prakticky celou jeho tvorbou. Nicméně je i autorem děl, která s fašismem, židovstvím a válkou nemají nic společného, zajímavé jsou jeho exkurzy na pole sci-fi a fantastična (např. *Storie naturali*). Psaní pro něj sice představovalo jistou terapii, jež mu pomáhala vyrovnat se s prožitým příkořím, zřejmě ale nedokázalo zcela odstranit trauma, které se skrývalo hluboko v jeho nitru, a které bylo možnou příčinou jeho náhlé sebevraždy.

Giorgio Bassani se ve svých literárních začátcích věnoval především poezii. Jeho prozaická tvorba je však úzce svázána s předválečnou Ferrarou a její židovskou komunitou. Této tematice se věnuje především ve svých povídkách a dalších prózách, neplatí to však bez výjimky: například jeho pozdní román *L'airone* (Volavka) se ve Ferraře neodehrává a jeho tematika je zaměřena spíše reflexivně a v jistém smyslu filozoficky. Kompletní Bassaniho prozaická tvorba byla vydána pod názvem *Il romanzo di Ferrara* (Ferrarský román) v roce 1980 nakladatelstvím Mondadori v Miláně.

Pro Elsu Morante sice není židovství a fašismus hlavním tématem, nicméně lze konstatovat, že motiv židovství je přítomen mnohdy latentně a implicitně zejména v její povídkové tvorbě. Obecně můžeme říct, že existují určité návratné motivy, které jsou pro literární díla Elsy Morante typická. Jedním z nich je například důležitá role postav dětí a dospívajících, čehož jsme si mohli povšimnout i v románu *Příběh v historii*. Tento motiv je nejvýznačněji reprezentován iniciačním románem *Isola di Arturo* (Arturův ostrov) z roku 1957, jehož protagonistou je dospívající chlapec. Vůle psát rozsáhlé příběhy na pozadí dějin je reprezentována také její rozsáhlou románovou ságou s názvem *Menzogna e sortilegio* (Lež a kouzlo) z roku 1948, která je volně inspirována osudy autorčiny babičky a její rodiny. I toto částečně představuje jistý motiv hledání a návratu ke kořenům, jenž je dovršen jejím pozdním románem *Aracoeli* z roku 1982, jehož protagonista se ocitá na životní křižovatce, z níž jediné východisko je právě onen zmiňovaný návrat. Vydává se tedy do španělské Andalusie hledat svou matku, kterou nepoznal. Hledání identity, snaha o dovršení iniciace, podvědomý návrat na dosud nepoznaná místa, s nimiž je však člověk neviditelně svázán, cesta jako proces i jako

cíl: v tomto románě se vlastně snoubí důležitá a nadčasová témata, ke kterým Elsa v průběhu své rozsáhlé literární tvorby dospěla. Právě v motivu hledání identity prostřednictvím kořenů, ale také cesty jako prostředku k nalezení sebe sama, můžeme v jistém smyslu spatřovat latentně židovský podtext, který je velmi pravděpodobně dílem autorčina podvědomí.

7. Riassunto

In questa tesi ci si è concentrati sulla tematica relativa a ebraismo e fascismo nelle opere di Primo Levi, Giorgio Bassani ed Elsa Morante.

All'inizio viene fatta una breve analisi del contesto storico-politico in Italia durante il periodo fascista; si colgono, quindi, i meccanismi che permisero allora la sua scalata al potere; si osserva la situazione durante il *ventennio nero* e i suoi risultati tragici. Poi si descrive lo sviluppo della situazione degli ebrei sotto il regime fascista.

Nel capitolo seguente ci si dedica brevemente alle biografie degli autori e dopo questo si selezionano le loro opere fondamentali, quelle in cui i motivi ricercati sono particolarmente significativi. Primo Levi viene rappresentato attraverso i suoi romanzi *Se questo è un uomo* e *Se non ora, quando?* che mostrano due differenti atteggiamenti dinanzi alla tematica esaminata.

La particolare prospettiva di Giorgio Bassani è osservata attraverso il suo romanzo *Il giardino dei Finzi-Contini*. Nelle opere di Elsa Morante, i motivi oggetto della nostra indagine, sono analizzati attraverso il suo romanzo *La storia*. Si esaminano in profondità i singoli elementi della tematica di ebraismo e fascismo in questi romanzi, e si scoprono anche i motivi latenti che la riguardano.

Nel capitolo finale si comparano le tecniche narrative adottate nelle diverse opere esaminate e si tenta di volta in volta di giustificare la scelta dei diversi tipi di narratore e il suo ruolo determinativo. Poi si mettono a confronto le dimostrazioni di ebraismo e fascismo nei romanzi da noi scelti. Sulla base di questa analisi si fanno notare le analogie e le differenze tematiche e narrative tra gli autori trattati.

Finalmente si descrive sinteticamente lo sviluppo dell'argomento analizzato nel contesto della intera produzione letteraria di Primo Levi, Giorgio Bassani ed Elsa Morante. In conclusione, si evidenzia anche il ripetersi di alcuni motivi caratteristici delle loro opere che potrebbero essere correlati alla specifica tematica esaminata in questa tesi.

8. Seznam použité literatury:

Primární literatura:

- BASSANI, Giorgio. *Opere*. 1.a.ed. Milano: Arnoldo Mondadori Editore S.p.A. 1998
- BASSANI, Giorgio. *Zahrada Finzi-Continiů*. 1.vyd. Praha: Odeon 1971
- LEVI, Primo. *Opere* (volume secondo). Torino: Giulio Einaudi editore s.p.a., 1978, 1982 e 1988
- LEVI, Primo. *Se questo è un uomo*. 7.a ed. Torino: Einaudi, 1965
- LEVI, Primo. *Je-li toto člověk*. Vyd. 1. Praha: Sefer, 1995
- LEVI, Primo. *Když ne nyní, kdy ?* Praha - Litomyšl : Paseka, 2006
- MORANTE, Elsa. *La Storia*. Torino: Giulio Einaudi editore s.p.a. 1974
- MORANTE, Elsa. *Příběh v historii*. Praha: Odeon, nakladatelství krásné literatury a umění, 1990

Sekundární literatura:

- ALATRI, Paolo. *Le origini del fascismo*. Roma: Editori Riuniti 1971
- BELPOLITI, Marco. *Hovory s Primo Levim: 1963-1987*. Vyd. 1. Praha: Paseka, 2003
- DE FELICE, Renzo. *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*. Torino: Einaudi editore s.p.a., 1961 e 1972
- DE STEFANIS, Guisi Oddo. *Bassani entro il cerchio delle sue mura*. Ravenna: Longo Editore, 1981
- RAVANELLO, Donatella. *Scritture e follie di Elsa Morante*. Venezia: Marsilio Editori, 1980
- SGORLON, Carlo. *Invito alla lettura di Elsa Morante*. Milano: U. Mursia & C. 1972
- Treccani.it. Získáno 20. 7. 2014, z Treccani.it: http://www.treccani.it/enciclopedia/elsa-morante_%28Dizionario-Biografico%29/
- VARANINI, Giorgio. *Bassani*. Firenze: Nuova Italia. 1970